

Global Impact Factor  
2015 - 0.658



# THE CAUCASUS

ECONOMICAL AND SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS  
REFERRED JOURNAL



JANUARY – FEBRUARY 2016 VOLUME 11 ISSUE 01

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114



**AZERBAIJAN  
BELARUS  
GEORGIA  
RUSSIA  
TURKEY  
UKRAINE**

**History of tourism  
Historical Sciences and Humanities  
Historiography and Special Historical Disciplines  
Management and Marketing  
Economic of Agriculture, Agronomy & Forestry  
History of Science and Technics  
Theory and Methods of Professional Education  
Innovations in Medicine  
Social Science  
Economic Science  
Pedagogy Science  
Politology**



<http://gulustan-bssjar.com/>

Civilization, in contrast to countries there is usually a long time - usually more than millennium.



# THE CAUCASUS

ECONOMICAL AND SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

REFERRED JOURNAL



JANUARY – FEBRUARY 2016 VOLUME 11 ISSUE 01

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114

## JOURNAL INDEXING

Global Impact Factor  
2015 - 0.658



SOUTHERN CAUCASUS 2016

### **Honorary Editors**

**Agaheydar Seyfulla Isayev**

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Economical Sciences. Professor.

**Anzor G. Abralava**

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

**Archil Prangishvili**

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

**Avtandil Silagadze**

Tbilisi University of International Relationships. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

**David Narmania**

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

**Elshan Mahmud Hajizade**

Doctor of Economical Sciences. Professor

**Evgeni Baratashvili**

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

**George Malashkhia**

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

**Jacob Meskhia**

Tbilisi State University. Doctor of Economic Sciences. Full Professor.

**Lamara Qoqiauri**

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

**Loid Karchava**

Doctor of Business Administration. Association Professor. Caucasus International University.

**Liana Ptaschenko**

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. Doctor of Economical Sciences. Professor

**Nikolay N. Sentyabrev**

Volgograd State Academy of Physical Culture. Doctor of Biological Sciences. Professor.

**Paata Koguashvili**

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

**Rusudan G. Kutateladze**

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

**Tarbiz Nasrulla Aliyev**

Doctor of Economical Sciences. Professor

**Vagif Arzumanli**

Doctor of Philological Sciences. Professor.

**Victor F. Stukach**

Omsk State Agrarian University. Doctor of Economical Sciences. Professor.

**Zurab A. Gasitashvili**

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

**Editor:** Lienara Adzhieva V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch).  
PhD of History. Associate Professor

**ISSN: 2298-0946; E-ISSN: 1987-6114; DOI: 10. 15357; UDC: 3/K-144**

**©Publisher:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. Gulustan - bssjar

**Executive and founder of organization:** Namig Isayev. Academician Doctor in Business Administration.

**©Editorial office:** Marneuli municipality. Village Takalo. Georgia.

Tel: +994 50 226 70 12

+994 55 241 70 12

+995 59 312 89 96

Website: [www.gulustan-bssjar.com](http://www.gulustan-bssjar.com)

E-mail: [engineer\\_namik@mail.ru](mailto:engineer_namik@mail.ru) , [gulustanbssjar@gmail.com](mailto:gulustanbssjar@gmail.com)

**©Typography:** AZCONCO LTD. Industrial, Construction & Consulting

**Registered address:** Isani Samgory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Representation of Azerbaijan International Diaspora Centre in Georgia was registered by Public register of Georgia, on 28/05/2013, R/C 434161097. <http://public.reestri.gov.ge>

Reproduction of any publishing of The Caucasus permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by Gulustan-bssjar.

## TABLE OF CONTENTS

**Marta Grymska**

THE IDEOLOGY OF FAR RIGHT POLITICAL PARTIES IN UKRAINE: MAIN VALUES AND PRINCIPLES.....04

**Ірина Жиленкова**

ЗАЛІЗНИЦІ УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ (кінець XIX – початок XX ст.).....09

**Юлія Попова**

БРЕНДИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ РЕГІОНУ.....13

**Ленара Аджиева, Шевкиє Мурадасылова**

НАСЕЛЕНИЕ КРЫМА: НАЦИОНАЛЬНЫЙ И КОНФЕССИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ (конец XVIII – начало XX вв.).....16

**Борис Ачкинази**

ФРАНЦИЯ ПОСЛЕ КОМПЬЕНСКОГО ПЕРЕМИРИЯ 1918 ГОДА: НАРАСТАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ .....25

**Ленара Аджиева, Эдуард Комогорцев**

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЕВПАТОРИИ (1861–1917 гг.).....31

**Olga Shamanska**

MAIN PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT THE RURAL AREAS IN UKRAINE.....37

**Ірина Селіванова-Зеркаль**

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ ПОЛЬЩІ КІНЦЯ 1980-х – 2000-х років..39

**Oksana Khilukha, Lubov Lipych**

THE ESSENCE OF THE CORPORATION DEVELOPMENT IN UKRAINE .....46

**Олександра Струк**

ЕКСПОРТООРІЄНТОВАНА СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НІМЕЧЧИНИ.....48

## THE IDEOLOGY OF FAR RIGHT POLITICAL PARTIES IN UKRAINE: MAIN VALUES AND PRINCIPLES

Marta Grymska

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Associate Professor, Department of Public Administration  
(Ukraine)

e-mail: grymska.mi@ukr.net

### ABSTRACT

The ideology of four Ukrainian far right political parties – the Congress of Ukrainian Nationalists, Svoboda, the Right Sector, and UNA-UNSO – is analyzed. The presents or absence of instances of nativism, authoritarianism and populism is identified. It is determined that nativism clearly dominates both the party and electoral programs while authoritarianism and populism are also evident but to a lesser extent.

**Key words:** political parties, far right political parties, ideology.

### INTRODUCTION

Last decades of 20<sup>th</sup> and beginning of the 21<sup>st</sup> century brought major changes to the party systems in many European countries. Far right political parties moved from marginal positions into the mainstream and their influence on political agenda increased significantly. After the collapse of Soviet Union, far right political parties started to emerge in Ukraine as well. Their development can be divided into two main stages. The first one started with establishment of three far right parties in the 90s – Ukrainian National Assembly (1990), Congress of Ukrainian Nationalists (1992) and Social-National Party of Ukraine (1995) that was later renamed Svoboda. In general, the parties remained marginal, being able to get representation in the national and local authorities only occasionally and in small numbers. However, the level of public awareness about their existence was very high due to their activities in organizing and conducting public protests, street manifestations etc. Such awareness, though, did not translate into actual support due to many reasons with the following being most common – the parties were considered too radical in their actions (e.g. fights with the police during manifestations).

The situation changed in the 2010s. Some researchers connect the start of the second stage of far right political parties' development with Viktor Yanukovych becoming the President of Ukraine. His personality and policy were very controversial, thus, the public turned to the opposition. Far right political parties gained their first electoral successes during this period with Svoboda being elected to many local councils and the national parliament. Other far right parties continued organizing street protests that became much more relevant for the public at that time. Their activists formed a core of protesters during the Revolution of Dignity in 2013-2014. After the Revolution, such group evolved into a new political party. Since it consisted mostly of the Ukrainian National Assembly members, it was established by renaming the latter into the Right Sector. However, the former leadership of the Assembly rejected such transformation and restored the party under the name UNA-UNSO.

As a result, currently there are four main far right political parties in Ukraine: the Congress of Ukrainian Nationalists, Svoboda, the Right Sector and UNA-UNSO. They differ in level of support and electoral success but are rather similar in their ideological views. All of them to a certain extent follow the formula, developed by Dutch scholar Cas Mudde in his work "Populist radical right parties in Western Europe", demonstrating instances of nativism, authoritarianism, and populism in their party and electoral programs and rhetoric [3]. In order to draw any conclusions in this regard, it is important to analyze all relevant party documents, which is the main aim of this article.

### MAIN FINDINGS AND DISCUSSION

Four Ukrainian far right political parties are rather active and interested in keeping the public informed about their activities. Thus, the party programs are available on their web sites free of charge. Electoral programs are not always present on party-own informational resources, however, they could be found on the web site of Central Election Commission that contains all data on elections to the national parliament, held in Ukraine. Electoral programs for local elections are harder to find but they are less relevant for this research therefore will not be taken into consideration. In total, four party programs and four electoral programs have been analyzed.

The Congress of Ukrainian Nationalists was established in 1992 and officially registered in 1993. The party positions itself as an heir of Organization of Ukrainian Nationalists that was active during the World War II. Such legacy was symbolized by electing Yaroslava Stetsko (wife of one of the Organization of Ukrainian Nationalists' leaders) as the first head. The party was represented in the parliament by the party leader, elected in the single-mandate district. In 2002 and 2006, party representatives were included in the list of 'Our Ukraine' bloc, which also gave one and three mandates correspondingly. Since 2007, the party lost all representation in the parliament, but remains active in typical for the far right in Ukraine street and public activities [2].

The program of the Congress of Ukrainian Nationalists is published on the party web site and dated 2011. However, it is not stated whether it was the year of publishing or was the document edited then for the last time. The program is focused on nativist ideas of the country and its development, while the instances of populism and authoritarianism are not clearly present. The party states that Ukraine is currently going through the process



of identifying itself as a nation state as the only form that would allow prosperous development of national ideas, values and interests. Nation is defined as the highest form of community organization, based on common ethnic origin, language, territory, history, culture and national idea. The latter must embody the mission of the nation and determine its future development [11].

National idea should be represented by the national elite and emphasize the leading role of Ukrainian ethnos. All attempts to create a national idea on the basis of Slavic unity or cosmopolitanism are dangerous for Ukraine. Ukrainian nation must have a sovereign power on Ukrainian land. The aim of strong and independent Ukrainian state development can be achieved only by Ukrainians themselves. It means that Ukraine should pay enough attention to development of own intellectual, economic and military potential. The government must be more active in defending the rights of Ukrainians both within the country and abroad. All ethnic Ukrainians that were deported by the Soviet regime should be entitled to necessary support for their return. Russian Federation must reimburse all deported Ukrainians for years of their forced work. Ethnicity information must be included in the national passport. Ukrainians living abroad must be able to freely use their language, receive education, preserve culture and religion, have and publish Ukrainian books and media [11].

The government should also actively support national manufacturers and business with special attention to strategically important fields, where foreign domination must be fully excluded. The farmers should receive soft loans and tax breaks. The government must ensure that Ukrainian media and books receive preferential treatment. Media, distributing Russian propaganda and promote interreligious and interethnic conflicts, must be ousted. The schools should provide patriotic education [11].

Congress of Ukrainian Nationalists as a separate entity took part only in legislative elections in 2014. In all other cases, the party delegated its representatives to joint lists of several parties thus did not develop or present own election documents. Electoral program of 2014 is much more concrete than the party program and from ideological perspective is similar to programs of European far right political parties. The enemy is clearly defined, which is understandable, taking into consideration the annexation of Crimea and outbreak of military conflict in the Eastern Ukraine. The Congress openly calls itself 'nationalist' and 'Banderivets' (by the name of historic Ukrainian nationalist Stepan Bandera, fighting during the World War II) [7].

The party stands for increase of army financing in order to defend Ukrainian territory and free the parts, currently occupied. All actions, aimed at undermining national security, should be strictly punished. In this document, the party is also more definite in its foreign policy suggestions. It calls for joining EU by 2017 as well as abandoning the neutrality and joining NATO. Russia should be prosecuted in Hague tribunal and reimburse all damage, made to Ukrainian cities and towns. It must pay life-long pensions to the families of killed and wounded Ukrainians during the conflict. All other ideas about protectionism in economy, support of Ukrainian culture and media etc. are also preserved in the document [7].

The second party to be analyzed is Svoboda. The party was founded under the name 'Social National Party of Ukraine' in 1991 and officially registered in 1995. From the very beginning, the party positioned itself as far right and actively sought contacts with European far right political parties and transnational unions. In Ukraine, the party focused mostly on street activities, also trying to enter the local and national parliaments both independently and with other ideologically close parties. In this regard, Svoboda was the most successful of Ukrainian far right parties. Its leader, Oleh Tiahnybok, was elected to the parliament in 1998 and 2002 (even before occupying the highest party post) but he mostly positioned himself as independent, not emphasizing his ties to the far right party. In 2006 and 2007, the party failed to get enough votes to get to the parliament [1].

Despite rather low electoral success on the national level, the party remained active on the local level, gaining some support and representation in city, village, district and oblast assemblies. The support was concentrated in the Western part of Ukraine. The electoral breakthrough started also on the local level. In 2009, the party received almost 35% of votes to the Ternopil oblast council, in 2010, the party managed to get 62 heads of municipalities (cities, towns, villages) and over 2200 local councilors elected in several regions of Ukraine. In 2012, the party won 37 seats in the national parliament with over 10% votes for the party list and several victories in single-mandate districts [1].

The party program was adopted by the party congress in 1995 and amended in 2004, 2009 and 2011. It is titled "Program for the Protection of Ukrainians". The party calls for renewal of political elite. Those, who worked in leadership positions during Soviet Union, especially in the security service, should be dismissed and replaced by young patriotic Ukrainian professionals. Soviet legacy must be eliminated in all spheres of society life. For instance, the history textbooks and teaching programs should be revised and receive a new focus on Ukrainian events and heroes [10].

The ideas of nativism clearly dominate the document. The party suggests including nationality in the national passports. All political candidates should be obliged to state their nationality in official election documents. Ukrainian language must receive broad support and preferences from the government. A new legislation that would replace Soviet laws and practices in this sphere should be adopted. Special quotas for use of Ukrainian language in the media (78%) must be introduced. All foreign media products should be dubbed in Ukrainian. Tax and other preferences are necessary to support Ukrainian music, books, films, IT products etc. All government employees and political candidates must be obliged to pass a language test and use Ukrainian language in all their communication. All instances of Ukrainophobia should be regarded as criminal offense and strictly prosecuted [10].

Unlike other Ukrainian far right political parties, Svoboda not just mentioned the issue of immigration, but presented rather well developed views on it. The party suggests introducing stricter anti-immigration measures,

including registration of all foreigners, preferences for Ukrainian students as opposed to foreign in housing etc. The system of deportation of illegal aliens should be developed and implemented [10].

Local government and direct democracy are also described in the document broadly. The party stands for decentralization and provision of additional powers and financial resources to the local authorities. The set of direct democracy instruments, available to the public, must be widened. It should be relatively easy for the citizens to initiate referendums, conduct assemblies etc. The communities must receive a veto power for any local government decision [10].

Again, typically for the far right, the documents contains views on protectionist measures for business as well as internal and external security. Svoboda states that the government should support small and medium business as well as to agriculture, including through its tax policy. Special support must be provided for starting a small enterprise. Only Ukrainian citizens must be involved in building state and municipal objects. The government should aim to cover all needs in food from local farmers. Special emphasis is made on the problem of drug and alcohol abuse and sexual freedom. The party regards mentioned these issues as big problems for Ukrainian youth that should be treated as such by the government. Army must receive adequate financing, necessary for reforming and rearmament. The prestige of military service must be restored, first of all, by increasing welfare of the military [10].

The program has a clear reference to an enemy – Russia. The party regards close relations with Russia as a threat to Ukrainian security. Therefore, such cooperation must be limited. Russia should leave all military bases in Crimea that remained in its hands since the collapse of the Soviet Union. Ukraine must discontinue its membership in all international associations, initiated by Russia. Russia is also blamed for many internal problems, caused by its actions as a leading country in the Soviet Union – deportation of Ukrainians, repressions etc. [10].

As mentioned above, Svoboda successfully participated in 2012 parliamentary elections, gaining representation in the parliament. The electoral program was called “Own power – own property – own dignity on own God-given land”. It corresponds with the main points of the party program, emphasizing the necessity of changing the political elite and replacing it with young patriotic professionals. Less attention is paid to the issues of direct democracy and foreign policy while the economic views and nativist ideas dominate. Solid middle class and well developed welfare system must form a basis for a strong nation. Ukrainian language must be protected by the government by tax policy, quota system for media products, mandatory language test for government employees and candidates [5].

The program for 2014 parliamentary elections, again, is consistent with the rest. It is divided into three main parts. The first one is devoted to the issue of replacing the ‘old’ elite. If before the party was mostly focusing on Soviet leaders that stayed in power, in 2014, it also talks about former Yanukovich officials as well as those, who support separatism. In order to change the elite, it is necessary to conduct electoral reform and provide more powers to the public to recall the legislators, public servants, and judges [6].

The second issue, covered in the program, is security. The party highlights urgent necessity to increase the financing of the military and develop a new concept of defense. The army should be formed on a professional basis with the rest of the population being in reserve. New weapons and technologies must be purchased and special attention should be paid to selection and training of military chiefs. Security should be increased also through adequate foreign policy measures. All relations with Russia must be stopped while a process of entering NATO needs to be initiated [6].

The third bloc is economic. The party, again, talks about middle class, support for small and medium business as well as the farmers etc. The final part is devoted to the issue of national dignity. Here, Svoboda demonstrates its nativist positions, emphasizing the protection of Ukrainian language by quotas and tax policy, inclusion of nationality in the national passport, full ban of communist ideology and party etc. [6].

The next two political parties are relatively new. The Right Sector was established in 2014 by renaming the Ukrainian National Assembly. The latter existed in Ukraine since gaining independence, was rather well known among public, but electorally not successful. The party was mostly active in street manifestations and protests as well as participated in military conflicts in countries, neighboring Ukraine. For such purposes, a paramilitary wing, called Ukrainian National Self-Defense, was established. The members of this wing formed a basis for a far right group, active during the Revolution of Dignity in Ukraine in 2013-2014 that later transformed into a political party – the Right Sector. The party participated in the parliamentary elections only once and was unsuccessful with the leader Dmytro Yarosh entering the parliament as independent candidate. In 2015, Yarosh announced that he was leaving the Right Sector in order to establish his own political party but the Right Sector still remains active in the political life of Ukraine.

The party program of the Right Sector is available on the party web site. From the very beginning, the party identifies absence of national ideology as the main problem of Ukrainian state building. It means that the country is developing chaotically instead of choosing a certain direction and following it. Such ideology must be created on the basis of national idea. Until truly Ukrainian nation state is developed, no other issues (political, economic, social, legal, religious, cultural etc.) can be successfully solved. The will of the people should become the main actor of state policy with the elite, controlled by the public [8].

The party has more instances of nativism in comparison with other far right political parties in Ukraine. For example, it clearly links the freedom of a person to the freedom of the nation. The attitude towards other nationalities is divided into three types: brotherly to those, who join struggle for Ukrainian national state, tolerant to those, who support the struggle, and hostile to those, who oppose. National interests should dominate in

economic, social, foreign policy, in all cultural, educational, science, youth and other programs. In the document, the party goes into details regarding each field with the words 'national idea', 'nation state' etc. dominating in all proposals and initiatives [8].

Electoral program for 2014 parliamentary election is to a large extent repetition of the party program but in a different format. The document is divided into three parts, titled "Victory!", "Statehood!", "Freedom!" The first part is devoted to the issue of military conflict in the Eastern part of Ukraine. Russia is clearly defined as an enemy and specific measures, necessary for winning the conflict, are identified and described. They include both internal (increase of army financing) and external (restoration of nuclear status of Ukraine). In the part on statehood, the party also talks about restoring the unity of Ukraine, adding the views on reforms that must be implemented – adoption of new Constitution, fighting bureaucracy and increasing efficiency of public service, developing new elite, supporting small and medium business, introducing stricter punishment for corruption (life sentence) etc. Freedom is presented both from individual and collective perspectives and is closely tied to the welfare [4].

The fourth party to be analyzed – UNA-UNSO. The party was officially registered in 2015 by former leadership of Ukrainian National Assembly that disagreed with the decision to rename the party "The Right Sector". Since the Right Sector and UNA-UNSO have common roots, some similarities between two documents are rather evident. It is also stated in the beginning of the program that all problems of Ukraine can be solved only after the people start to identify themselves as one nation. UNA-UNSO talks about support for small and medium business and farmers, strengthening the defense system by development of professional and well-equipped army, prioritizing the national interests in foreign policy etc. One of the main differences from other far right party programs is larger emphasis on the economy and welfare. In particular, the party talks about social programs for the veterans of the military conflict [9].

## CONCLUSIONS

After analyzing four far right political parties that are active in Ukraine today, it is possible to conclude that nativist theme is clearly dominating in their party and electoral documents. All parties talk about national idea, nation state, several of them define concrete enemies, one party has even developed a position on immigration. Some features of populism and authoritarianism are also present. All parties to some extent have the idea of direct democracy as a tool to return the power to the people but it is sometimes not very obvious. However, the idea of replacing the elite is present in all programs and highly emphasized. All far right political parties also talk about necessity to strengthen the army. On the other hand, such idea is present in the programs of parties, supporting other ideologies, as this issue is on Ukrainian agenda currently, while the ideas on supporting the police, stricter punishments, special attention to certain crimes etc., are absent from the documents. Generally, the programs of all four far right political parties have many similarities and focus on the same issues, which makes it harder for the electorate to distinguish among them. Nevertheless, their positions are consistently far right and, taking into consideration increasing interest to party ideology among new generations of Ukrainian voters, it can help them become more successful in the nearest future.

## REFERENCES

1. Вибори [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/> (дата звернення 25 липня 2015 р.). – Назва з екрана.
2. Умланд А. Націонал-екстремізм, що не відбувся? [Електронний ресурс] / Андреас Умланд, Антон Шеховцов // Політична критика. – Електронні дані. – Режим доступу: [http://www.shekhovtsov.org/articles/Anton-Shekhovtsov\\_Andreas-Umland-National\\_Extremism\\_that\\_Failed.pdf](http://www.shekhovtsov.org/articles/Anton-Shekhovtsov_Andreas-Umland-National_Extremism_that_Failed.pdf) (дата звернення 15 липня 2015 р.). – Назва з екрана.
3. Mudde C. Populist radical right parties in Western Europe / Cas Mudde. – New York: Cambridge University Press, 2007. – 404 p.
4. Political party "The Right Sector" [Electronic resource] / Central Election Commission of Ukraine. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=158> (viewed on February 16th, 2016). – Title from the screen.
5. Political party All-Ukrainian Association "Svoboda" [Electronic resource] / Central Election Commission of Ukraine. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=71> (viewed on February 16th, 2016). – Title from the screen.
6. Political party All-Ukrainian Association "Svoboda" [Electronic resource] / Central Election Commission of Ukraine. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=155> (viewed on February 16th, 2016). – Title from the screen.
7. Political party Congress of Ukrainian Nationalists [Electronic resource] / Central Election Commission of Ukraine. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=207> (viewed on February 16th, 2016). – Title from the screen.



8. The program [Electronic resource] / The Right Sector. – Electronic data. – Mode of access:  
<http://pravyysektor.info/programa.html> (viewed on February 16th, 2016). – Title from the screen.
9. The program of political party “UNA-UNSO” [Electronic resource] / UNA-UNSO. – Electronic data. – Mode of access:  
<http://unso.in.ua/sites/default/files/pictures/news/2015/Decem/programma.pdf> (viewed on February 16th, 2016). – Title from the screen.
10. The program of Svoboda – Program of Defense of the Ukrainians [Electronic resource] / Svoboda. – Electronic data. – Mode of access:  
<http://svoboda.org.ua/party/program/> (viewed on February 16th, 2016). – Title from the screen.
11. The program of the Congress of Ukrainian Nationalists [Electronic resource] / Congress of Ukrainian Nationalists. – Electronic data. – Mode of access:  
<http://cun.org.ua/pro-partiyu/programa/> (viewed on February 16th, 2016). – Title from the screen.

## ЗАЛІЗНИЦІ УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ (кінець XIX – початок XX ст.)

Жиленкова Ірина Миколаївна

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, доцент, кандидат історичних наук (Україна)

e-mail: i.zhilenkova@ukr.net

### РЕЗЮМЕ

У статті на основі вивчення широкого кола наукової літератури, опублікованих джерел досліджується питання про урядову політику в сфері залізничного будівництва в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Також розглянуто історичну еволюцію залізниць України в контексті модернізації економічних та суспільних відносин, що відбувалася наприкінці XIX ст. Доведено, що запровадження та реалізація єдиних державних тарифів дозволило б забезпечити контроль над фінансово-економічною діяльністю залізниць, підвищити їх рентабельність, збільшити прибутки казни.

**Ключові слова:** торгівля, залізниці, тарифна політика, протекціонізм, імпорт.

### РЕЗЮМЕ

В статье на основе изучения широкого круга научной литературы и опубликованных источников исследуется вопрос о правительственной политике в сфере железнодорожного строительства в Российской империи в конце XIX – начале XX вв. Также рассмотрена историческая эволюция железных дорог Украины в контексте модернизации экономических и общественных отношений, которая проходила в конце XIX в. Доказано, что введение и реализация единых государственных тарифов позволило бы обеспечить контроль за финансово-экономической деятельностью железных дорог, повысить их рентабельность, увеличить доходы казны.

**Ключевые слова:** торговля, железные дороги, тарифная политика, протекционизм, импорт.

### ABSTRACT

The question of the state policy in the of railway construction financing in the Russian Empire at the end of XIX – the beginning of the XX cent. is being considered in the article on the basis of scientific literature, published sources. Historical evolution of Ukraine railways is considered, in the context of modernization of economic and public relations, which was carried in the late 19th century. Writing and implementation of unified state tariff demonstrated that helped to ensure control over the financial-economic activities of railway to improve profitability, increase revenue coffers.

**Key words:** trade, railroads, tariff policy, protectionism, import.

### ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Економічний розвиток українських земель Російської імперії визначався історичними традиціями, характерними для національної території, та загальними тенденціями розвитку капіталізму наприкінці XIX – на початку XX ст. і його суто імперськими особливостями. Загальновідомо, що Російська імперія на середину XIX ст. надто відстала у своєму історичному розвитку від країн Західної Європи як у політичному, так і економічному відношенні. Відсутність належної кількості залізниць стала також незаперечним гальмом у розвитку країни. Уряд, наслідуючи західноєвропейську практику, почав залучати приватний капітал. З цією метою на найбільш важливих напрямках майбутньої залізничної мережі створювалися акціонерні товариства, яким гарантувалося отримання 5% прибутку на вкладений капітал.

Отже, аналіз розвитку залізниць та їх значення для зовнішньоторговельної активності має не лише наукове, а й суспільно-політичне значення, зважаючи на необхідність в умовах сучасних глобальних економічних проблем пошуку оптимальних шляхів подолання кризових тенденцій.

### ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Важливим фактором економічної політики уряду Російської імперії була слабкість власної буржуазії та досить повільний розвиток капіталізму. Слід відзначити й інші особливості російського капіталізму, що відрізняли його від країн Західної Європи.

По-перше, промисловий переворот в Росії завершився у 1870-х рр. – це на століття пізніше, ніж у Великобританії. Характерна для розвинених країн Західної Європи послідовність розвитку капіталістичного виробництва – від легкої промисловості до галузей, що випускали засоби виробництва, була різко зміщена.

По-друге, у країнах Західної Європи, як правило, залізничне будівництво розгоралося після промислового перевороту. У Російській імперії воно почалося ще до його завершення, а саме з 1848 р., коли почали будувати Миколаївську залізницю, й стало стимулом для створення підприємств важкої

промисловості й транспортного машинобудування.

По-третє, спорудження й введення в експлуатацію таких підприємств відбувалося за участю іноземного, в основному франко-бельгійського, капіталу. За даними В.С. Зіва, на підприємствах з переважанням іноземних капіталів видобувалося 88% залізної руди, 70% кам'яного вугілля, випалювалося 93,4% коксу, виплавлялося 97% чавуну [1, с. 10, 59, 64].

За сприяння іноземного капіталу в регіоні Південно-Східної України (Донбас і Придніпров'я) в останній третині XIX ст. склався паливно-металургійний комплекс, який став головною базою важкої промисловості Російської імперії. Під час наукового диспуту в Харківському університеті, що відбувся 13 березня 1916 р., делегат Ради з'їзду представників гірничопромисловців Півдня Росії наголошував на тому, що гірничо-металургійна промисловість Донбасу та Придніпров'я цікава не тільки своїм переважанням за обсягами виробництва решти промислових регіонів імперії. Вона відрізняється найперше своєю структурою. Ця промисловість «розвинулася за переважної участі іноземного капіталу, пройшла інтенсивний процес картелювання під егідою банківського капіталу і являє собою приклад промислової галузі високого європейського зразка, який розвинувся на фоні примітивного російського народного господарства» [2, с. 13173]. Отже, правлячі кола імперії в нових соціально-економічних умовах змушені були стати на шлях форсованого капіталістичного розвитку з опорою на казенний сектор економіки та залученням іноземного капіталу.

Саме в таких умовах розпочався процес побудови залізниць, в тому числі і з залученням іноземного капіталу.

Розквіт залізничного будівництва припав на десятиліття 1866–1875 рр., коли в урядових колах домінували погляди на переваги приватного будівництва й експлуатації залізниць. Проте це значною мірою пояснювалося виснаженістю державного бюджету. Товариш міністра фінансів М.Х. Бунге у записці імператорові у вересні 1880 р. охарактеризував залізницю країни як «найбільш безрадісне явище, нездатне до самостійного існування». У 1867 р. постановою Комітету фінансів було створено і затверджено Олександром II спеціальний залізничний фонд. До вересня 1880 р. виплати з нього акціонерним товариствам досягли 884 млн руб., що прискорило будівництво магістралей. Проте негативним наслідком приватизації залізниць став ріст їх заборгованості перед урядом. Зокрема, прокладання Тамбовсько-Саратовської лінії обійшлося у 79 586 металевих руб. за одну версту. Одна тільки виплата гарантій урядом по облігаціях становила третину цієї суми, не рахуючи виплат по акціях – 6621 кредитний руб. на версту. Через ці та деякі інші причини борг залізничного фонду державній скарбниці досяг 146 млн руб. [3, с. 134].

Першою залізницею, що з'явилася на теренах України в 1865 р., стала магістраль Одеса-Балта. Декілька років по тому її було з'єднано залізничною лінією з Києвом. Після війни з Туреччиною Одеська залізниця з'єдналася з Києво-Брестською і Брест-Гравською. Від прикордонного з Пруссією Граєва сталева колія пролягала до Кенігсберга. Доволі розгалужена залізнична мережа на землях Правобережної України отримала назву Південно-Західної залізниці.

Потреби товарного землеробства та гірничої й металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я прискорили залізничне будівництво в губерніях Лівобережної та Південної України. 23 грудня 1869 р. було відкрито рух по Курсько-Харківсько-Азовській магістралі, а на початку 1870-х рр. – по лінії Курськ-Київ. У 1872 р. розпочалася експлуатація Донецької залізниці. Величезну роль у розвитку продуктивних сил Донецького басейну відігравала Катерининська залізниця, що у 1884 р. з'єднала вугільні копальні з покладами залізної руди Криворіжжя [4, с. 1772]. Для вивозу збіжжя й інших продовольчих товарів на зовнішні ринки будувалися залізничні лінії, спрямовані до портів Чорного, Азовського і Балтійського морів. Окрім цього, територією України проходили частково ще й Північно-Донецька, Києво-Воронізько-Московська та Південно-Східна залізниці. У 1893 р. протяжність залізниць у губерніях Лівобережної України досягла 1942 верст, а в губерніях Південної України – 2852. За двадцять років (1874–1894 рр.) протяжність залізничної мережі на теренах Правобережної України подвоїлася [5, с. 130, 138–140]. На 1 січня 1910 р. експлуатаційна протяжність трьох найбільших в Україні залізниць – Південно-Західної, Південної і Катерининської – становила 9777 верст, а разом з іншими залізничними лініями – 11 714 верст. Щоправда, О.О. Нестеренко навів інші цифри протяжності залізниць, що проходили землями Наддніпрянської України на 1 січня 1910 р. – 18 881,4 версти, у тому числі Південно-Західної залізниці – 7184,9 верст, Катерининської – 5791, Південної – 5905,5 верст [6, с. 15–16]. Проте це є надто великим перебільшенням.

Для порівняння протяжності залізниць на українських теренах наводимо дані, які відображають розвиненість залізничної мережі в усій Російській імперії. На 1 січня 1910 р. її експлуатаційна протяжність становила 61 455 верст, у тому числі казенних залізниць – 41 359, приватних – 17 895, під'їзних залізничних колій 2095 верст [7, с. 3007]. З наведених цифр видно, що експлуатаційна протяжність українських залізниць щодо загальноімперської мережі становила лише 19,06%. З урахуванням величезних обсягів продовольчих, гірничозаводських та інших вантажів, що перевозилися територією України, а також нестачі паровозів і товарних вагонів, провізна і пропускна здатність залізниць була тут обмеженою, про що йтиметься нижче.

Загалом, залізничний транспорт у пореформену добу став надзвичайно важливою галуззю господарства, яка відігравала визначальну роль у розвитку продуктивних сил як України, так і всієї Російської імперії. За даними С.Ю. Вітте, спорудження залізничної мережі Російської імперії з 1860-х рр. і до 1910 р. обійшлося у величезну, як на ті часи, суму – 6,2 млрд руб., з яких 4,5 млрд руб. припало на казенні залізниці [8, с. 536].

На зміну розквіту у залізничному будівництві прийшов спад. Проте в 1890-х рр. воно знову набрало обертів, сягнувши найвищого рівня в період економічного піднесення 1896–1900 рр. Протягом цього часу казенне будівництво й викуп державою приватних залізниць стали програмою урядової політики. Однак залізничне будівництво в імперії майже повністю припинилося під час економічної кризи 1900–1903 рр. Удар, завданий кризою, був настільки руйнівним, що через нестачу фінансових засобів 13 серпня 1903 р. з'явилося імператорське повеління про скорочення витрат на будівництво [9, с. 45]. Це мало негативні наслідки не тільки для залізниць, але й для всієї економіки.

Найбільш рельєфно це простежується на прикладі роботи українських магістралей. У 1898 р. залізницями імперії було перевезено 3 277 196 тис. пудів, а через 10 років, у 1907 р., – 5 200 219 тис. пудів вантажів, або на 58,67% більше. Тим часом протяжність залізничної мережі збільшилася з 38 892 до 59 321 км, або на 52,52%. Її ріст відставав від загального вантажообігу на 6,15%. Але в Україні, де протяжність залізниць становила, як згадувалося вище, лише 19,06% від загальноімперської мережі, зазначена диспропорція була неприпустимо критичною. У 1910 р. на казенних залізницях Російської імперії вантажилося близько 4 350 680 тис. пудів продуктів народного господарства, а тільки на трьох залізницях України – Південно-Західній, Південній і Катерининській – понад 2 273 409 тис. пудів, або 52% від річного навантаження на всіх казенних залізницях Російської імперії [10, с. 298]. За цього колосального вантажообігу залізнична мережа в Україні не мала запасу для збільшення пропускної спроможності.

Порівняно з іншими регіонами європейської частини Російської імперії Україна була найгірше забезпечена залізницями, що негативно впливало на розвиток продуктивних сил. На 1 січня 1912 р. на 100 кв. верст території припадало залізничної колії в середній смузі власне Росії та Прибалтики 2,4 версти, у Московському промисловому районі – 2,3, у Литовсько-Білоруському – 2,2, а в Україні і прилеглий до неї Донський області, де також розміщувалися гірничозаводські підприємства, тільки 1,9 версти. На 10 тис. мешканців у Фінському регіоні припадало 10,2 версти, у Прибалтійському – 7,4, у Петроградському – 5,1, у Литовсько-Білоруському – 4,7, на Нижньому Поволжі – 4, в Україні з Донською областю – 3,7 версти. За свідченнями часопису Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі, ігнорування Міністерством шляхів сполучення економічних інтересів Південної Росії, тобто українських і суміжних територій Донської області та Північного Кавказу, було постійним. За підрахунками секретаря Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії, за п'ятиліття 1908–1912 рр. мережа казенних залізниць збільшилася тут лише на 1,05%, а на всій території європейської частини Російської імперії – на 3,46%. І це при тому, що у цьому величезному регіоні, окрім колосального виробництва промислової продукції, вирощувалося близько 90% озимої пшениці й 60% ярої, 80% ячменю, понад 90% цукрового буряку [11, с. 293–294]. Значна частка цих та інших продуктів сільського господарства відправлялася на світовий ринок.

У наступні роки вантажообіг на залізничній мережі зростав. Для задоволення потреб споживачів почали використовувати кружні залізничні колії, що тільки посилювало напругу на залізницях. Транспортна криза ще більше посилювалася через нестачу рухомого складу – паровозів і товарних вагонів. За підрахунками статистиків Ради з'їздів представників біржової торгівлі й сільського господарства, напередодні Першої світової війни на залізничній мережі імперії не вистачало 124 тис. товарних вагонів [12, с. 107].

Під час зустрічі з міністром шляхів сполучення С.В. Рухловим 16 червня 1911 р. лідер гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я М.Ф. Дітмар наполягав на необхідності завчасного посилення пропускної спроможності залізниць. До того ж гірничопромисловці клопоталися, щоб уряд розпочав будівництво залізничних магістралей Штеровка-Москва, Маріуполь-Мілерове, Рутченкове-Гришине-Рівне та ін. [13, с. 361–362]. Проте всі клопотання залишилися без наслідків. Через нестачу товарних вагонів на копальнях Донецького басейну накопичувалися поклади мінерального палива. Призначене для збуту на внутрішньому та зовнішньому ринках збіжжя на залізничних станціях нерідко зберігалось просто неба. Отже, пропускні можливості залізниць України були обмеженими.

Паралельно з будівництвом залізниць уряд докладав зусиль на теренах України, де були величезні поклади кам'яного вугілля, залізної й марганцевої руди, до розвитку важкої промисловості, але вони були спочатку невдалими. Так, у Донецькому басейні з 1860-х рр. набирала обертів промислова розробка кам'яного вугілля й антрациту, без яких не могли функціонувати ані залізниці, ані металургійні та інші підприємства. Разом з тим, саме введення в експлуатацію нових залізничних магістралей, металургійних та інших підприємств прискорило спорудження вугільних копалень, а отже й видобуток палива. Тобто цей процес мав значення для розвитку обох сфер.

На початку ХХ ст. спостерігалось загострення відносин між урядом, який контролював ціну на мінеральне паливо для казенних залізниць і приватними власниками вугільних копалень та промислових



підприємств. Конфлікт полягав у тому, що казенні залізниці, користуючись своїми перевагами монопольного державного споживача мінерального палива, змогли помітно знизити оплату для себе протягом 1909–1912 р. з 8,62 до 8,17 коп. за пуд вугілля, або на 5,22%. Навпаки, для металургійних заводів ціна зросла з 8,11 до 8,67 коп. за пуд, або на 6,9%. Найбільшу ціну за мінеральне паливо змушені були платити цукрові підприємства – від 9,11 до 9,17 коп. за пуд.

Прес цінової політики Міністерства шляхів сполучення ставав усе відчутнішим, що викликало гостре незадоволення власників вугільних копалин. У зв'язку з цим часопис гірничопромисловців звинувачував уряд у монополізмі й застосуванні методів, які притаманні саме синдикатам. «Криза донецької кам'яновугільної промисловості у 1910 р., – писало видання, – значною мірою пояснюється тією політикою, яку практикують державні залізниці щодо постачання їм палива. Споживаючи майже третину усього палива з донецького ринку, залізниці тримають у повній залежності від себе кам'яновугільну промисловість. Вони давно вже об'єдналися для закупівлі вугілля і стали своєрідним споживачим синдикатом. Він відрізнявся від інших синдикатів тільки тим, що його очолює казна і тому він володіє величезною силою внаслідок економічних і політичних переваг. Тому постачальники палива змушені погоджуватися на важкі умови залізниць» [14, с. 1493–1496].

Подібна ситуація є досить характерною для розуміння специфіки як загалом промислового розвитку Російської імперії, так і особливостей залізничного будівництва зокрема.

## ВИСНОВКИ

Таким чином, економічний розвиток українських губерній хоч і відзначався специфічними особливостями, втім знаходився під впливом загальноімперських тенденцій, що базувалися на історичних традиціях бюрократичної державності і феодално-кріпосницькими пережитками. Наприкінці XIX – на початку XX ст. мало місце прискорене становлення й активний розвиток галузей важкої й машинобудівної промисловості. У цьому контексті варто вказати, що наявність природних ресурсів, стимулюючи гірничу та металургійну промисловість, прискорювала залізничне будівництво, а відтак і стимулювала зростання вантажообігу, активізацію торгівлі.

## СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. – Петроград: Тип. ред. периодических изданий Министерства финансов, 1917. – 132 с.
2. Горно-заводское дело. – 1916. – № 12. – С. 13170–13179.
3. Погребинский А.П. Финансовая политика царизма в 70–80-х гг. Записка Н.Х. Бунге Александру II «О финансовом положении России» 20 сентября 1880 г. // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 130–144.
4. Горно-заводское дело. – 1911. – № 7–8. – С. 1770–1782.
5. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А. Радциг. – СПб.: Деп. ж/д М-ства пути сообщений, 1896. – 267 с.
6. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2. – 580 с.
7. Горно-заводское дело. – 1911. – № 43. – С. 2995–3009.
8. Доклад графа С.Ю. Витте о дефицитности нашей железнодорожной сети (7 апреля 1910 г. в актовом зале Министерства путей сообщения) // Горно-заводское дело. – 1910. – № 15. – С. 536–538.
9. Кризис самодержавия в России, 1895–1917 / Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин, Б.Б. Дубенцов; ред. Дякин В.С. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. – 664 с.
10. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
11. Шатан Е.К. задачам железнодорожного строительства на Юге России // Промышленность и торговля. – 1916. – № 10. – С. 290–298.
12. К вопросу о вагонном голоде // Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – 1914. – № 9. – С. 93–109.
13. Промышленность и торговля. – 1914. – № 7. – С. 358–365.
14. Горно-заводское дело. – 1910. – № 51–52. – С. 1490–1497.

## БРЕНДИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ РЕГІОНУ

Попова Юлія Михайлівна

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, кандидат економічних наук,  
доцент кафедри міжнародної економіки та маркетингу (Україна)

e-mail: popova\_yulija@mail.ru

### РЕЗЮМЕ

У роботі досліджено сутність понять «бренд», «брендинг». Розкрито сутність і призначення брендингу регіону. Узагальнено основні етапи створення бренду регіону. Обґрунтовано, що ефективний брендинг регіону сприяє підвищенню його інвестиційної привабливості та залученню інвестиційних ресурсів.

**Ключові слова:** бренд, брендинг регіону, інвестиційна привабливість регіону, інвестиції.

### РЕЗЮМЕ

В работе исследована сущность понятия «бренд», «брендинг». Раскрыта сущность и назначение брендинга региона. Обобщены основные этапы создания бренда региона. Обосновано, что эффективный брендинг региона способствует повышению его инвестиционной привлекательности и привлечению инвестиционных ресурсов.

**Ключевые слова:** бренд, брендинг региона, инвестиционная привлекательность региона, инвестиции.

### ABSTRACT

In the article the essence of the concept of "brand", "branding" is investigated. The essence and purpose of branding the region is disclosed. Summarized the main stages of the brand in the region. Proved that effective branding of the region enhances its attractiveness and attraction of investment resources.

**Keywords:** brand, branding of the region, investment attractiveness of the region, investment.

### ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У сучасних умовах глобалізації та підвищення взаємозалежності національних економік країн світу актуалізується пріоритетність розвитку регіонів, здатних витримувати конкурентну боротьбу за фактори економічного розвитку. Зокрема, за інвестиційні ресурси, державну підтримку прогресивних ініціатив, можливість реалізації крупних інвестиційних проектів. Залучення інвесторів є пріоритетним напрямом розвитку регіонів. З цією метою регіони намагаються виділитися на фоні інших, упроваджуючи ексклюзивні управлінські рішення та ідеї, створюючи позитивний імідж регіону, тобто, застосовують сучасні технології територіального маркетингу.

Різноманітним аспектам територіального маркетингу присвячено праці у теоретичній і практичній площині багатьох вчених. Зокрема, Котлера Ф., Асплунда К., Рейна І., Хайдера Д. [3] (запропоновано концепцію, відповідно до якої в сучасних умовах населення виступає споживачем, а території – міста, регіони, країни – специфічним товаром, який має вартість); Анхольт С. [1] (досліджено категорію «національний брендинг» та запропоновано систему його оцінки, що базується на показниках розвитку експорту, інвестицій, людського капіталу, туристичного потенціалу тощо). Сучасні автори також висвітлюють у своїх роботах маркетингові інструменти регіонального розвитку, зокрема, Безпалов В.В. та Подлінова А.Г. [2] акцентують увагу на інвестиційному іміджі регіону; Якубова Т. Н. і Крюкова А.П. [7] розкривають особливості територіального брендингу.

Проте, на нашу думку, можливості територіального брендингу як сучасної маркетингової технології розкрито не повною мірою. У зв'язку з цим метою роботи є дослідження брендингу як інструменту підвищення інвестиційної привабливості регіону.

### ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перш за все, необхідно з'ясувати сутність понять «брендинг» і «бренд».

«Бренд (brand) – образ марки товара или услуги в сознании покупателя, выделяющий его в ряду конкурирующих марок» [6].

«Брендинг – это деятельность по разработке марки продукта, продвижению на рынок и обеспечению ее престижности, и мониторинг на соответствие марки требованиям рынка» [6].

Тобто, брендинг – це власне процес створення бренду, який представляє собою комплекс заходів, спрямованих на формування цілісного і затребуваного споживачами іміджу продукту чи послуги (в рамках даного дослідження – регіону).

На думку Якубової Т.Н. «Бренд региона – это территориальная идентичность, системно выраженная в ярких и привлекательных идеях, символах, ценностях, образах. Это визуальный или виртуальный символ, положительный «фирменный» признак, по которым потребители идентифицируют

регіон, «раскрученная» товарная марка, которая формирует или подтверждает его имидж и репутацию» [7].

Поділяємо думку автора з приводу того, що сучасний брендинг регіону покликаний виконувати функцію маркетингу, залучаючи споживачів (у т.ч. і мешканців цього регіону), партнерів, інвесторів, формує злагоджену команду, мотивуючи її учасників на здійснення заходів щодо реалізації того чи іншого проекту [7]. Основне призначення брендингу регіону – перетворити регіон на привабливий об'єкт для проживання на його території, розвитку туризму, стимулювання продажів місцевих виробників, посилення політичного впливу всередині країни (національного) і за її межами (міжнародного), підвищення ефективності партнерства з іншими регіонами в глобальному масштабі, формування сприятливого інвестиційного клімату, а отже, залучення інвестиційних ресурсів для розвитку регіональної економіки.

Формування власного іміджу і посилення моментів упізнаваності регіону сприяє привертанню уваги до нього, дає можливість більш ефективно лобювати власні інтереси. При цьому важливо враховувати баланс інтересів усіх зацікавлених груп.

Зупинимось на основних етапах брендингу [1; 2; 5]. Перш за все необхідно здійснити аналіз ринкової ситуації, цільової аудиторії (поточного стану бренду, якщо він вже створений). На даному етапі доцільно зібрати максимально повну інформацію про поведінку цільових споживачів, домінуючі психологічні типи, стилі життя тощо. При цьому рекомендовано використовувати сучасні інструменти маркетингового аналізу територій: SWOT-аналіз, PEST- або STEP-аналіз.

На етапі планування слід враховувати місію регіону і на її базі розробляти його маркетингову стратегію (формулювання суті бренду, позиціонування, розробка стратегії управління брендом). Відповідно до положень стратегічного менеджменту місія регіону – це чітко виражена загальна мета діяльності його як соціально-економічної системи [3]. Виходячи з цього метою брендингу регіону є забезпечення присутності бренду регіону в інформаційному просторі, забезпечення впізнаваності бренду, перетворення регіону на потужну силу впливу, забезпечення припливу фінансових ресурсів, трансляція регіональних рішень та ініціатив у зовнішній світ.

На стадії розробки бренду створюється система візуальної і вербальної ідентифікації, розробляється бренд-імідж, формується комплект документів бренду. Зазвичай в комплект документів входять: бренд бук (опис основних елементів ідентичності та атрибутів бренду: суть, позиція, місія, філософія, цінності, індивідуальність) і гайдлайн (це керівництво, яке описує основні принципи грамотного застосування візуальних ідентифікаторів бренду на різних носіях в різних комунікаціях) [5].

Призначенням наступного етапу є просування бренду – використання інтегрованих маркетингових комунікацій для створення міцних відносин між споживачами і брендом.

Моніторинг бренду і оцінка ефективності дій є етапом, який дозволяє відслідковувати і оцінювати результати брендингу, виявляти його слабкі сторони й розробляти відповідні рекомендації з їх усунення.

Як зазначалося вище, репутація і імідж регіону – визначальний критерій, за яким приймається рішення щодо доцільності інвестування. У роботі Аллана Мідлтона підкреслюється важливість інтенсивних дій території із залучення економічних інвестицій, талантів і вкладень в ці таланти. Для економічної конкурентоспроможності критично важливі три напрямки діяльності:

- економічні фактори: інновації / креативність, інвестиції, людський капітал і зв'язність (реальні і віртуальні транспортні та комунікаційні мережі);
- соціополітичні чинники: економічна розмаїтість, якість життя, прийняття рішень і державне управління;
- Інфраструктурні чинники: якість території (наприклад, якість і доступність освіти), різноманітність, якість і доступність житла, парки і зелені зони, безпека.

Дослідник включає і такі фактори, як культура, освіта, простота або складність здійснення інвестицій, регулювання органами влади [4].

Отже, брендинг регіону, спрямований на підвищення його інвестиційної привабливості має охоплювати три сфери:

- 1) Інформаційну – включає рекламну кампанію регіону, його слоган, поширення в Інтернет-середовищі, друкованих засобах масової інформації (як вітчизняних, так і міжнародних), різноманітні інформаційні матеріали про регіон: книги, відео, презентації, путівники тощо.
- 2) Події заходи – проведення виставкових заходів, ярмарок, конференцій, фестивалей та ін.
- 3) Інфраструктура – будівництво інфраструктурних об'єктів, житлових комплексів тощо.

Крім того, бренд регіону повинен бути здатним до трансформації та адаптуватися відповідно до обставин, а також максимально задовольняти потреби цільових груп.

## ВИСНОВКИ

З урахуванням того, що при побудові бренду регіону використовуються принципи побудови брендів у бізнесовому середовищі, можна зробити висновок про те, що сутність бренду регіону полягає в тому, що він повинен забезпечувати ідентифікацію регіону як всередині країни, так і за її межами, причому ідентифікувати у вигідному для регіону світлі. Бренд регіону повинен бути відображенням кращих рис ментальності і традицій населення території, виконувати ідеологічну функцію, об'єднуючи населення регіону для виконання спільних завдань. Бренд регіону за своєю суттю – це об'єднання місії і стратегії розвитку регіону.

У сучасному суспільстві уявлення про світ і процеси, які відбуваються в ньому, значною мірою формуються засобами масової комунікації, імідж будь-якого об'єкта зараз відіграє набагато важливішу роль, ніж раніше. Імідж регіону все більше стає тим ресурсом, який визначає його економічну, політичну, соціальну перспективу. Ринкова парадигма, прийнята як стратегічна основа функціонування сучасних національних економік, передбачає як партнерство, так і конкуренцію між регіонами. Прагнення захопити і розширити своє місце на ринку змушує регіональні органи влади приділяти особливу увагу створенню індивідуального іміджу регіону, що дозволяє виділитися з-поміж інших. Тому формування позитивного іміджу регіону об'єктивно висувається на одне з перших місць серед пріоритетів діяльності органів державної влади.

Таким чином, нині відбувається зміна парадигми регіонального розвитку. Старі моделі не відповідають запитам сучасного розвитку економіки, процесів глобалізації, капіталізації, зростання мобільності населення та його активності. Спираючись на міжнародний досвід, можна з упевненістю констатувати факт того, що імідж регіону є одним з ключових факторів його інвестиційної привабливості та популярності в ділових колах. Саме брендинг регіону є тим інструментом територіального маркетингу, що призначений для створення сприятливого іміджу регіону, а отже дозволяє залучати інвестиції.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анхолт С. Брендинг: дорога к мировому рынку / С. Анхолт. – М.: Кудиц-Образ, 2004. – 272 с.
2. Безпалов В. В., Подлиннова А. Г. Инвестиционный имидж региона как элемент развития инновационной экономики региона в современных условиях (на примере Калининградской области) / В. В. Безпалов, А. Г. Подлиннова // Молодой ученый. – 2015. – №9. – С. 528-535.
3. Котлер Ф., Асплунд К., Рейн І., Хайдер Д. Маркетинг городов. Привлечение инвестиций, предприятий, жителей и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы / [Ф. Котлер, К. Асплунд, І. Рейн, Д. Хайдер]. – СПб.: Изд-во «Стокгольмская школа экономики», 2005. – 382 с.
4. Мидлтон А. Брендинг города и внутренние инвестиции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postnauka.ru/longreads/14835>
5. Незайкин А. Брендинг: понятие, цель, процесс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nazaykin.ru/\\_br\\_branding.htm](http://www.nazaykin.ru/_br_branding.htm)
6. Финансовый словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin\\_enc/20685](http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/20685)
7. Якубова Т. Н., Крюкова А. П. Территориальный брендинг как инструмент развития региона / Т. Н. Якубова, А. П. Крюкова // Молодой ученый. – 2014. – №21. – С. 484-488.



## НАСЕЛЕНИЕ КРЫМА: НАЦИОНАЛЬНЫЙ И КОНФЕССИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ (конец XVIII – начало XX вв.)

Аджиева Ленара Сейдаметовна<sup>1</sup>, Мурадасылова Шевкие Менситовна<sup>2</sup>  
Евпаторийский институт социальных наук (филиал) ФГАОУ ВО «КФУ им. В.И. Вернадского», кандидат  
исторических наук, доцент, доцент кафедры истории и правоведения (КРЫМ)<sup>1</sup>  
Евпаторийский институт социальных наук (филиал) ФГАОУ ВО «КФУ им. В.И. Вернадского», старший  
преподаватель кафедры истории и правоведения (КРЫМ)<sup>2</sup>  
e-mail: karalera1@gmail.com<sup>1</sup>, muradasilova-EISN@mail.ru<sup>2</sup>

### РЕЗЮМЕ

На основе данных ревизий населения Крыма, памятных книжек Таврической губернии, Первой всероссийской переписи 1897 г., научной литературы проанализирован национальный и конфессиональный состав населения полуострова конца XVIII – начала XX вв. Раскрывается, что после присоединения Крыма к Российской империи, произошли изменения, связанные с внутренней политикой государства и, как следствие, эмиграцией крымских татар и заселением региона колонистами; особенностями решения земельных вопросов, а также развития полуострова в целом и рядом иных причин.

**Ключевые слова:** Крым, Российская империя, миграция, крымские татары, национальность, конфессии.

### РЕЗЮМЕ

На основі даних ревізій населення Криму, пам'ятних книжок Таврійської губернії, Першого всеросійського перепису 1897 р., наукової літератури проаналізовано національний і конфесійний склад населення півострова кінця XVIII – початку XX ст. Розкривається, що після приєднання Криму до Російської імперії, відбулися зміни, пов'язані з внутрішньою політикою держави і, як наслідок, еміграцією кримських татар і заселенням регіону колоністами; особливостями вирішення земельних питань, а також розвитку півострова в цілому тощо.

**Ключові слова:** Крим, Російська імперія, міграція, кримські татари, національність, конфесії.

### ABSTRACT

On the basis of the data of revisions of Crimean population, of commemorative books of Tauride province, of the First All-Russian census of 1897 and of the scientific literature national and religious composition of the population of the peninsula in late XIX – early centuries are reviewed. Disclosed that after the annexation of Crimea to the Russian Empire, there have been changes related to the internal policy of the state and, as a consequence, the emigration of the Crimean Tatar population of the region and the colonists; features resolution of land issues, as well as development of the peninsula as a whole, and a number of other reasons.

**Keywords:** Crimea, Russian Empire, migration, Crimean Tatars, nationals, confessions.

### ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

После присоединения Крыма к Российской империи в 1783 г. на полуострове произошли значительные перемены (в том числе внешние и внутренние миграции, приток внутренних и внешних переселенцев, естественный прирост), коснувшиеся всех сфер жизни его населения, а также национального и конфессионального состава населения региона. В свою очередь, эти изменения определили развитие экономики полуострова. Социально-политические и демографические процессы конца XIX в. повлияли на формирование современной национальной и конфессиональной структуры Крыма.

Источниками для проведения исследования послужили сведения Таврического губернского статистического комитета, а также XLI Том (Таврическая губерния) Первой Всероссийской переписи населения 1897 г. [20]. В переписи содержатся сведения о численности населения Таврической губернии по уездам и городам, большей частью которой был Крым. Для данного исследования особую ценность представляют сведения о вероисповедании населения региона, которые позволили определить конфессиональную структуру населения Крыма в исследуемый период.

В дореволюционное время вопросы национального и конфессионального состава исследовали епископ Гермоген [11], П. Кеппен [15], К. Ханацкий [19], К. Вернер [25], В. Ден [12], М. Родионов [23], в советское время – С. Секиринский [24], О. Полухина [22], С. Брук и В. Кабузан [9] и др. Из современных работ можно выделить коллективный труд Я. Водарского, О. Елисеевой и В. Кабузана [10] и некоторые отдельные публикации. Однако остается открытым вопрос сопоставления изменений в национальном и конфессиональном составе полуострова в конце XVIII – начале XX вв. в контексте политики, проводимой царской властью.

## ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

В конце XVIII в Крыму проживало от 140 до 152 тыс. чел. Преимущество за собой сохраняли крымские татары (78,7%), за ними по численности шли греки и армяне (17,2%), цыгане (2,1%), евреи, караимы и крымчаки (2%) [22, с. 27; 9, с. 46]. Крымские татары проживали повсеместно, греки, евреи и армяне – преимущественно в прибрежных городах, караимы – в горных районах, Старом Крыму, Гёзлеве и Кафе, ногайцы – в районе Перекопа, а в степной части населения практически не было. Нужно отметить, что численность армян и греков в Крыму уменьшилась в 1778 г. в связи с переселением православного населения полуострова в Приазовье, в низовья Дона. Всего, согласно донесений А. В. Суворова, было выселено 12,6 тыс. армян. Они основали город Нахичевань (ныне – часть Ростова-на-Дону), а также 5 сел. Собственно в Крыму осталось только 0,3 тыс. армян [5, с. 164]. Опасаясь преследований новой власти, до конца XVIII в. в Турцию выехало, по разным данным, от 80 до 300 тыс. крымских татар [8, с. 249]. Ход и размеры крымскотатарской эмиграции конца XVIII в. установлены в общем виде, за счет примерных показателей и численностью крымских татар, учтенных в Турции в начале XIX в. Уменьшение численности населения сразу стало сказываться на экономике региона. Так, степную часть полуострова к началу XIX в. стали даже заселять государственными крестьянами и другими лицами из районов центральных губерний Российской империи. Постепенно Крым заселили немцы, чехи, поляки, греки, армяне, болгары и представители других народов. Немцы на территории полуострова появились в 1803-1806 гг. в лице меннонитов из Пруссии, затем здесь стали селиться немцы и других вероисповеданий – лютеране и католики.

После присоединения полуострова к Российской империи были конфискованы лучшие земли ханской семьи и оставленные земли эмигрировавших. Местное население в большинстве своем не имело документов на землю. Так, российская казна получила крымские земли, которые долгое время не могла разграничить. В связи с затянувшимся процессом началась раздача земли без указания точных границ, что в дальнейшем привело к большим проблемам: часто выдавали один и тот же участок или неправильно указывали границы. Суды полуострова несколько десятилетий были перегружены решением данных земельных споров. Вследствие манипуляций с землей и недвижимостью в регионе появились спекулянты.

Для разрешения новых вопросов и проблем, связанных с новыми национальными и конфессиональными группами, правительство Российской империи в лице Екатерины II выбрало прагматическую, гибкую линию взаимоотношений. Для нее было характерно желание обеспечить стабильность в новом регионе империи методами сотрудничества с мусульманскими элитами и относительной терпимости к исламу. В рамках реализации идей просвещенного абсолютизма Екатерина II приостановила наступление на мусульман. Крымскотатарская аристократия смогла вступить в ряды русского дворянства. Дворяне же не имели права владеть крепостными, исповедующих христианство. В Крыму царское правительство отказалось от попытки насильственного обращения мусульман в христиан. Мусульманское духовенство организовывалось и контролировалось Таврическим магометанским духовным управлением под руководством муфтия.

В конце XVIII – начале XIX вв. в Крыму появляются болгары. Первыми крымскими болгарскими беженцами, которые, будучи подданными Османской империи, участвовали в русско-турецких войнах на стороне Российской империи, после чего они были гонимы с территорий, на которых проживали. В 1801 г. в Балта-Чокраке появилось первое болгарское поселение, затем в 1802 г. – в Старом Крыму, в Евпатории и селе Кишлав. Переселенцам получили по 50 дес. земли на душу и на 10 лет были освобождены от рекрутской повинности и налогов. 23 февраля 1804 г. Александр I утвердил доклад министра внутренних дел «О местах для поселения иностранцев», согласно которого для болгар и греков предоставлялись места для основания первичных колоний. Необходимость укрепления и развития портовых городов привела к тому, что в Крыму разрешили основывать колонии в Феодосии, Старом Крыму и Евпатории [21, с. 154–155].

Царская власть обеспечивала колонистов-иностранцев особыми преференциями. Так, они освобождались от налогов и воинской повинности на 10 лет, им возмещали стоимость проезда к местам проживания. С 1802 г. колонистам предоставлялось по 30 дес. земли на душу, а с 1804 г. – по 60 дес. на семью [18, с. 43]. Вся эта земля конфисковывалась у крымских татар, которые были вынуждены выезжать за пределы полуострова. Происходили новые волны миграции [4, с. 28]. Примеру крымских татар последовали и другие народы: массово стали выезжать греки и армяне.

Армяне вернулись в Крым в 1811 г. после того, как им было официально разрешено возвратиться на прежнее место жительства. Около 1/3 армян воспользовались этим правом. Им были возвращены храмы, земли, городские кварталы. В Старом Крыму и Карасубазаре были созданы городские национальные самоуправляемые общины, до 1870-х гг. действовал особый армянский суд [5, с. 168–170].

В начале XIX в. в Крым потянулись российские дворяне, отставники и военные. Земля постепенно дорожала. Чиновники, служащие, вельможи получали большие участки, для чего выселялись целые деревни. Например, в 1802 г. в Феодосийском уезде по решению суда в пользу помещика Э. Грамматикова были выселены из собственных сел 124 крымскотатарские семьи [18, с. 7–8]. Новые хозяева земли содействовали обезземеливанию крестьян. Это было еще одним фактором последующих волн эмиграции.

Генерал-губернатор герцог де Ришелье в 1804 г. приложил немало усилий для приостановления процесса эмиграции крымских татар. Позже граф М. Воронцов развернул широкую культурно-образовательную деятельность, наладил новые торгово-экономические связи, способствовал развитию

отраслей сельского хозяйства. Поэтому до середины XIX в. эмиграция была минимальной. Напротив, в 1796–1850 гг. в Крым прибыло порядка 121 тыс. чел. [8, с. 117].

В первой половине XIX в. экономическое развитие Крыма привело к расширению городов, росту населения, снижению оборотов миграционных процессов, открытию образовательных, социальных, культурных, медицинских, благотворительных, научных и других учреждений. Жизнь жителей полуострова налаживалась.

Период массового выезда крымских татар в Турцию в годы Крымской войны и после нее исследователи называют второй волной эмиграции. В период военных действий также наблюдалась дискриминация по национальному признаку. К примеру, в хозяйствах, находившихся в зоне боевых действий, делалась скидка на подушную подать: для русских – 7 руб., для крымских татар – 1,1–1,7 руб. Такая политика вела к окончательному разорению крымскотатарских хозяйств [4, с. 30].

Эмиграцию 60–х гг. XIX в. можно воссоздать достаточно точно и подробно, что стало возможным благодаря губернаторским отчетам по Таврической губернии. В данных документах этому вопросу уделялось особое внимание. В конце 50–60-х гг. XIX в. эмиграция из России начинает превышать приток в нее иммигрантов. Миграция 60–70-х гг. XIX в. также дала отрицательный результат, что, в первую очередь, было связано с эмиграцией около 200 тыс. крымских татар и ногайцев Таврической губернии. Подобные процессы протекали и на Западном Кавказе [10, с. 75].

В 1860–1862 гг. 192,36 тыс. крымских татар эмигрировали за пределы полуострова. В это же время 38,817 тыс. чел. ногайцев ушли с Перекопа. В целом – более 231 тыс. чел. Исследователи считают, что эта цифра недостоверная, поскольку многие крымские татары, покидая Родину, не регистрировались, нигде не отмечались и не требовали от правительства предоставления им документов [6, с. 31]. До конца второй волны эмиграции крымские татары покинули 687 селений, из которых 315 вообще опустели (287 пришлось на Перекоп). Около 60 тыс. крымских татар погибло по пути в Турцию [16, с. 309].

В последующий период, в 1865–1897 гг., население Крыма выросло практически в 3 раза и достигло около 547 тыс. чел. [13, с. 25; 20, с. 1], преимущественно за счет переселенцев.

После Восточной войны численность крестьянского населения на полуострове сократилась. Это обеспокоило местных помещиков, поскольку они лишились рабочей силы. Тогда царское правительство вновь приняло меры к заселению районов крестьянами из малоземельных губерний России и иностранными колонистами. Однако в Крым на сей раз переселенцы ехали неохотно, поскольку здесь было очень мало казенных земель, а на помещичьих землях крестьяне селиться не хотели [4, с. 18–19]. Отмена крепостного права никоим образом не сказалась на обеспечении крестьян землей, ведь большая ее часть принадлежала крупным землевладельцам. Средние крестьянские наделы уменьшились в 1,25 раза и составили 4,8 дес. Реформа не предусматривала защиту прав крестьян или предоставление им в пользование земель для всех желающих [2, с. 37]. Этот фактор также повлиял на дальнейшие миграционные процессы и складывание национальной картины крымского региона.

На рубеже 1850–1860-х гг. в Крыму появляются новые эстонские, чешские, болгарские и немецкие колонисты. В этот период в регионе проживало 22 этноса, наиболее многочисленными из которых были крымские татары, русские, украинцы, немцы, греки, армяне, болгары, евреи и др. Сюда приезжали работать выходцы из Австро-Венгрии, Германии, Персии, Румынии, Франции, Швейцарии и других стран. Масштабы миграционных процессов тут были шире, чем в европейской России [13, с. 25].

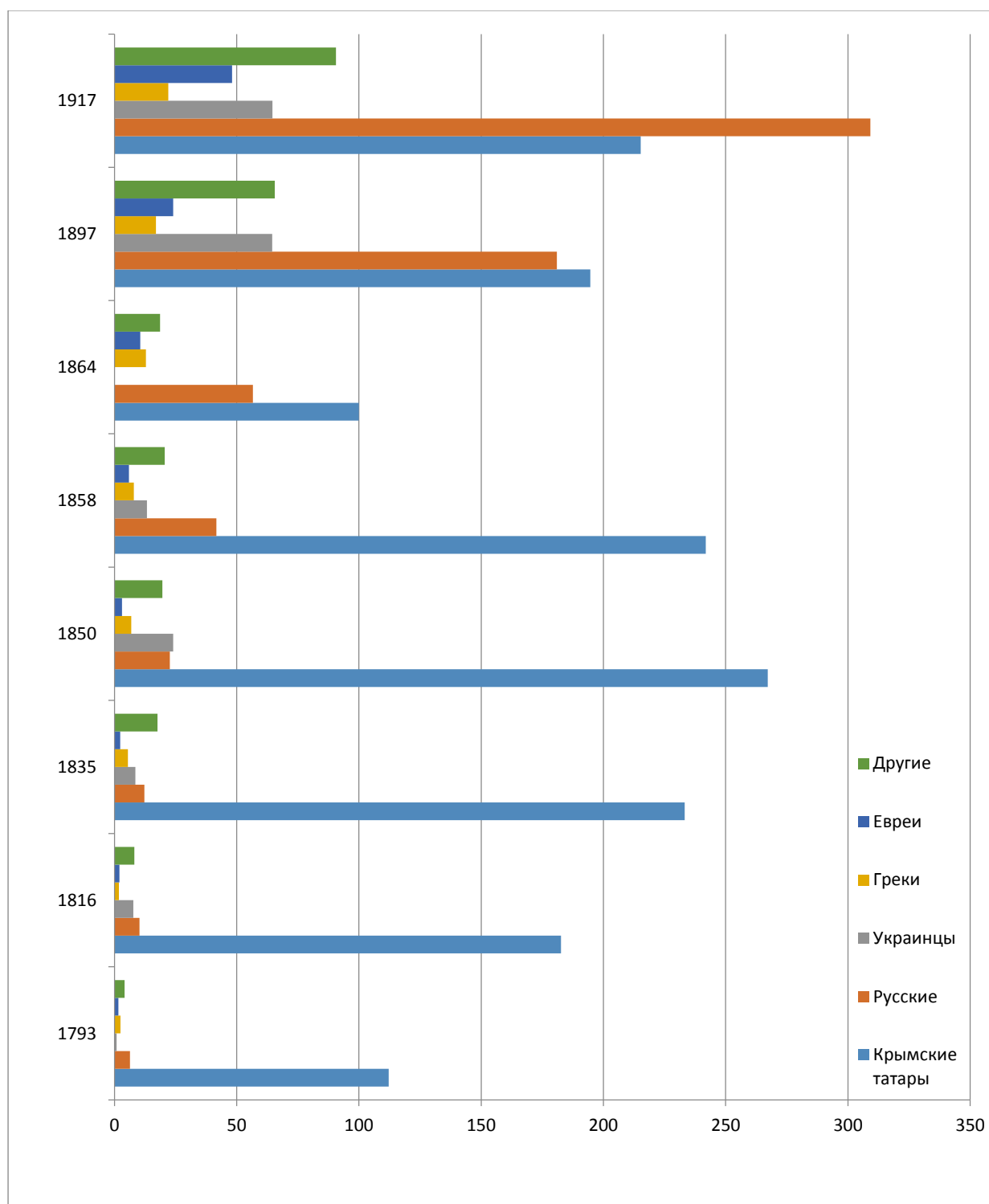
Национальная политика Российской империи тесно переплеталась с геополитическими планами – созданием в Крыму зоны стабильности и безопасности. И в эти планы крымские татары не вписывались: протурецкая ориентация мусульман полуострова виделась Александру II дестабилизирующей [1, с. 15]. Поэтому стали проводить политику, способствовавшую «выдворению» крымских татар за пределы полуострова. Так, в 1864–1897 гг. численность населения в Крыму выросла на 348 тыс. чел. преимущественно за счет переселенцев. Численность русских и украинцев составляла 245,468 тыс. чел. (в 4,3 раза больше предыдущего показателя), крымских татар – 194,625 тыс. чел. (возросла в 1,9 раз). Интересно, что в 1886 г. население Крыма составляло 362,59 тыс. чел. [25, с. 18], т. е. каждые 11 лет (1864–1897 гг.) (см. диаграмму 1)

Из диаграммы 1 видно, что в 1864 г. крымские татары составляли 50,3% населения полуострова, а спустя 33 года их численность равнялась 35,6%, в то время как русские и украинцы, вместе взятые, составляли 44,9% (для сравнения в 1864 г. – 28,5%) от общей численности населения Крыма. В дальнейшем эта тенденция сохранялась. Численность русских значительно возросла в силу развития административных центров в городах, расширения портов для потребностей армии и флота. Крымские татары в это время проживали преимущественно в горной (до 89%) и степной (около 50%) местностях [7, с. 88].

Развитие капиталистических отношений в Крыму после войны происходило значительными темпами. Земельные участки дорожали. Землю чаще стали брать в аренду. Так, в 1880-х годах арендованная земля составляла порядка 35% общей надельной земли [14, с. 366]. Земля использовалась также в качестве залога в банках. Поскольку земля была распределена неравномерно, в Крыму в 1870–80-е гг. быстрыми темпами развивался рынок труда.

Диаграмма 1

Динамика численности населения Крыма в 1793–1917 гг. (тыс. чел.)



Источник: [4, с. 124].

**Примечание:** в данных за 1864 г. не указаны украинцы, поскольку во всех доступных источниках за этот период давались общие данные по русским и украинцам.



По сравнению с другими губерниями империи в Таврической губернии был высокий уровень заработных плат. Сюда ежегодно прибывало до 268 тыс. чел. переселенцев. После строительства Лозово-Севастопольской железной дороги темпы колонизации ускорились. Это вело к появлению еще большего количества национальностей. Так, к концу XIX в. в регионе проживали представители уже 39 этнических групп, из которых порядка 13 были наибольшими.

По данным переписи населения Таврической губернии, к концу XIX в. в ней проживало 1447,79 тыс. чел., из них в Крыму – 546,59 тыс. чел. Самыми крупными городами полуострова по переписи являлись Севастополь (54 тыс. чел.), Симферополь (49 тыс. чел.), Керчь (33 тыс. чел.) и Феодосия (24 тыс. чел.). Важно отметить, что в переписи отсутствовал пункт о национальности, его заменял вопрос о родном языке. Вызвано это было не только путаницей в трактовке понятия «национальность», но и отчасти имперскими тенденциями. Кроме того, для определения национальности нередко при разработке помимо родного языка пользовались такими признаками переписных листов, как сословие или религия. Так, население Крыма к концу XIX в. преимущественно состояло из крымских татар – 194,625 тыс. чел. (35,55 %) и русских – 180,958 тыс. чел. (33,11 %). Доля представителей иных национальностей была значительно меньше: украинцев – 64,703 тыс. чел. (11,84 %), немцев – 31,590 тыс. чел. (5,78 %), евреев – 24,168 тыс. чел. (4,42 %), греков – 17,114 тыс. чел. (3,13 %), армян – 8,317 тыс. чел. (1,52 %), болгар – 7,450 тыс. чел. (1,36 %), поляков – 6,929 тыс. чел. (1,27 %), караимов – 5,327 тыс. чел. (0,97 %), эстонцев – 2,176 тыс. чел. (0,39 %), белорусов – 2,058 тыс. чел. (0,38 %), турок – 1,787 тыс. чел. (0,33 %), чехов – 1,174 тыс. чел. (0,21 %), молдаван – 0,272 тыс. чел. (0,05 %), грузин – 0,247 тыс. чел. (0,05 %), мордвы – 0,123 тыс. чел. (0,02 %) и другие – 6,577 тыс. чел. (1,20 %) [20, с. 92–93].

Важно отметить, что несмотря на массовую эмиграцию в 1770–1780-х и в 1860–1862 гг., на рубеже XX в. на значительной части Крыма сохранились территории, где абсолютно или относительно преобладали крымские татары. Так, они абсолютно преобладали в Ялтинском уезде (59,1%), а также составляли чуть менее половины населения в Симферопольском (44,4%), Евпаторийском (42,7%), Феодосийском (38,3%) и Перекопском (23,9%) уездах губернии. В процентном соотношении мало крымских татар осталось в градоначальствах: Севастопольском (1,7 %) и Керчь-Еникальском (5 %).

Численность русского населения к началу XX в. возросла с 12,6 до 33,11% (до 180,96 тыс. чел.) от общего количества жителей полуострова. Эта особенность позволила сформировать в Севастопольском (62,8%) и Керчь-Еникальском (55,8%) градоначальствах русскую этническую территорию. В других административно-территориальных единицах Крыма русские достигли 30% – в Симферопольском и Феодосийском уездах, 27% – в Ялтинском уезде, 23% – в Перекопском уезде. Таким образом, именно в это время произошли коренные изменения в национальном составе населения региона, что в дальнейшем стало предопределяющим фактором его развития.

Численность украинского населения в Крыму к 1897 г. выросла с 4,0% до 11,8% (64,7 тыс. чел.). Основная масса украинского населения проживала в Евпаторийском (13,3 тыс. чел.) и Перекопском уездах (11,3 тыс. чел.).

На территории Крыма к концу XIX в. охотнее стали селиться немцы, и их численность изменилась с 1,5 до 5,78% (31,59 тыс. чел.). В Перекопском уезде, где в 1858 г. немцы составляли 0,5% всего населения (0,2 тыс. чел.), в 1897 г. их оказалось почти 23% (11,7 тыс. чел. соответственно). В Евпаторийском уезде в 1858 г. немцев было всего 0,1 тыс. чел. или 0,3% населения, а в 1897 г. – 7,6 тыс. чел. или 12%. В Симферопольском уезде их численность выросла с 2 до 4,1%.

Удельный вес греков составлял 3,1 % (17,114 тыс. чел.). Проживали они в основном на Южном берегу Крыма (Ялтинский, Феодосийский езд, а также в Керчь-Еникальском и Севастопольском градоначальствах).

Армяне проживали в основном в Симферопольском, Феодосийском уезде и в Керчь-Еникальском градоначальстве. Во второй половине XIX в. их численность фактически не изменилась и составляла 8,317 тыс. чел. (1,3 % от общей численности населения).

Возрос удельный вес болгар – с 0,6 до 1,3% (7450 чел.). Болгары в массе стали переселяться в Крым в основном в города после войны 1853–1856 гг. Они заселяли Феодосийский уезд, где в 1897 г. составляли 5% его населения (5,8 тыс. чел.). В остальных уездах их было мало.

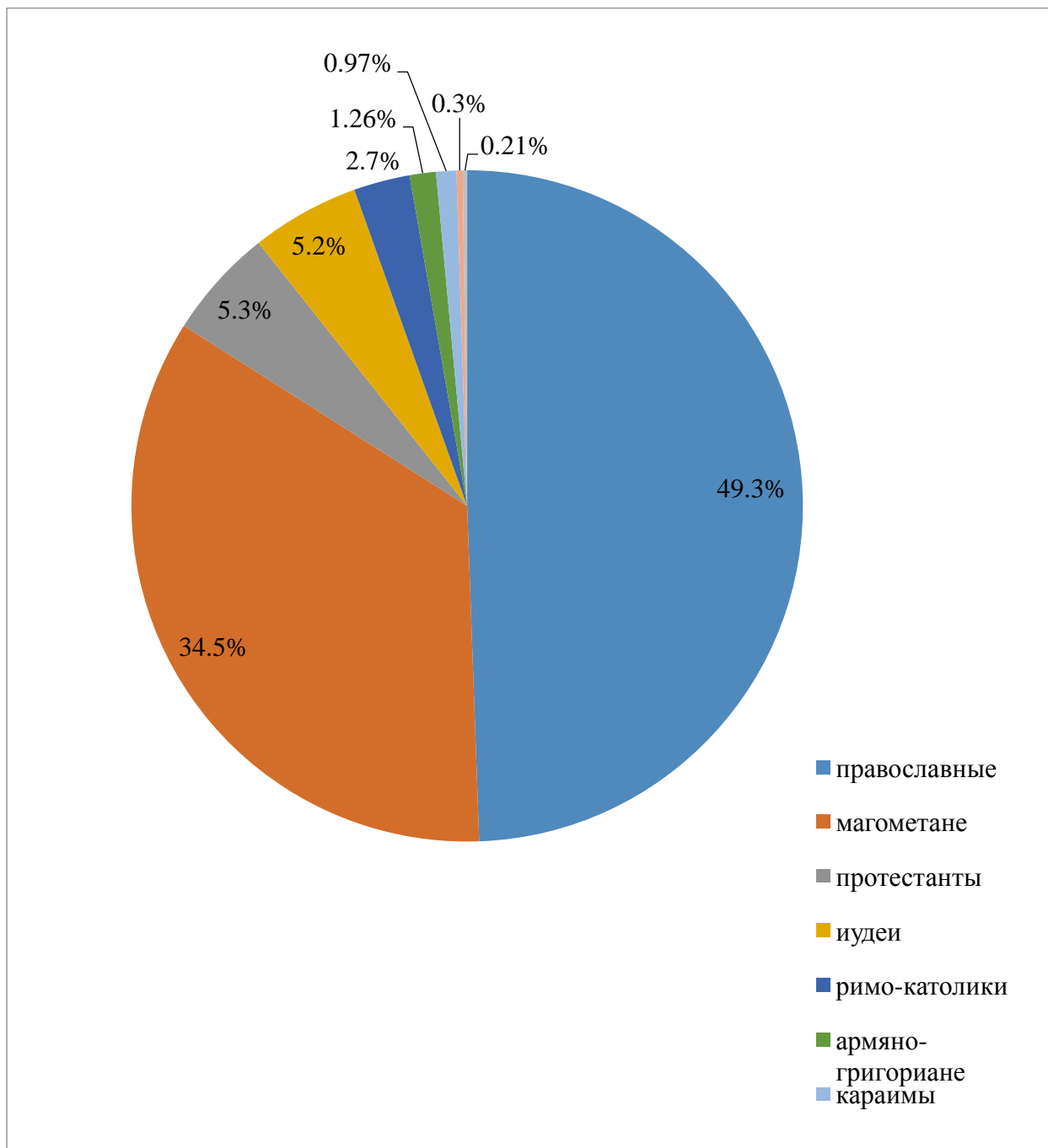
Повсеместно существенно повысился удельный вес евреев: с 1,8 до 4,4% (24,168 тыс. чел.). Особенно высока была их доля в Керченском и Симферопольском (6,6%) уездах. Выросла и численность поляков до 1,3 % (6,929 тыс. чел.), которые проживали в основном в Севастопольском и Керчь-Еникальском градоначальствах, а также в Симферопольском и др. уездах.

Наиболее малочисленными в Крыму, по данным переписи, были поляки (1,27 %), караимы (0,97 %), эстонцы (0,39 %), белорусы (0,38 %), турки (0,33 %), чехи (0,21 %), грузины (0,05 %), молдаване (0,05 %), мордва (0,02 %) [20, с. 92–93].

Конфессиональная структура Крыма, сформировавшаяся к концу XIX в., представлена на диаграмме 2.

Конфессиональный состав населения Крыма в конце XIX в. (%)

Диаграмма 2



Источник: [17, с. 23].

По данным переписи 1897 г., наибольшую численность составляли православные адепты (единоверцев также причисляли к православным). Православное население Крыма составляло 269,492 тыс. чел. (49,3 % от общей численности населения). К ним относили русских, украинцев, белорусов, болгар, греков, молдаван, цыган и др.

Вторыми по численности после православного населения Крыма были мусульмане (в оригинале магометане), которые составляли – 188,837 тыс. чел. (34,5 % от общей численности населения). По этническому признаку к мусульманам относили крымских татар, турок, цыган и др. Наибольшее количество мусульман было зафиксировано в Симферопольском (59,564 тыс. чел.), Ялтинском (43,539 тыс. чел.), Феодосийском (43,606 тыс. чел.), Евпаторийском (25,635 тыс. чел.) и Перекопском уездах (12,307 тыс. чел.). В городах их численность была меньше и в целом составляла 180,253 тыс. чел. [20, с. 92–93].

Третье место по количеству адептов занимали протестанты (лютеране, менониты, реформаторы, баптисты и англикане), численность которых достигала – 29,082 тыс. чел. (5,3 % от общей численности населения). По этническому признаку к протестантам относили – немцев, эстонцев, чехов и др.

Среди протестантов региона многочисленную группу составляли лютеране – 24,886 тыс. чел. (4,5 % от общей численности населения). Большое их количество было зафиксировано в Перекопском уезде (8,270 тыс. чел.), Евпаторийском (6,059 тыс. чел.) и Феодосийском уездах (4,612 тыс. чел.). Численность лютеран в градоначальствах была незначительной: в Севастопольском их было 1,015 тыс. чел., в Керчь-Еникальском – 0,391 тыс. чел.

Также немалую группу протестантского толка составляли менониты – 3,860 тыс. чел. (0,7 % от общей численности населения). Наибольшее их количество было зафиксировано в Перекопском (1,011 тыс. чел.) и Евпаторийском уездах (0,935 тыс. чел.).

В Крыму были зафиксированы и малочисленные группы протестантского толка – реформаторы – 0,141 тыс. чел. (0,02 % от общей численности населения); баптисты – 0,102 тыс. чел. (0,01 % от общей численности населения); англикане – 0,093 тыс. чел. (0,01 % от общей численности населения).

На территории полуострова проживали представители иудейского вероисповедания – 28,703 тыс. чел. (5,2 % от общей численности населения) – преимущественно в Симферопольском уезде – 12,358 тыс. чел. и в Керчь-Еникальском (4,918 тыс. чел.) и Севастопольском градоначальствах (3,930 тыс. чел.).

Следующей по численности в Крыму являлась римо-католическая конфессия, количество адептов которой составляло 15,288 тыс. чел. (2,79 % от общей численности населения). По этническому признаку к римо-католикам относили немцев, поляков, украинцев, эстонцев, чехов, французов и итальянцев. Католицизм в Крыму больше всего получил распространение в Симферопольском уезде (3,908 тыс. чел.), Перекопском уезде (2,903 тыс. чел.) и градоначальствах: Севастопольском – 3,233 тыс. чел., Керчь-Еникальском – 1,904 тыс. чел.

В конфессиональной структуре Крыма были представлены также армяно-григориане и армяно-католики. Армяно-григориане насчитывали 6,920 тыс. чел. (1,26 % от общей численности населения). Проживали они в Симферопольском (2,189 тыс. чел.), Феодосийском (2,196 тыс. чел.) и Ялтинском уездах (0,573 тыс. чел.). В градоначальствах армяно-григориан насчитывалось 1,048 тыс. чел. Армяно-католиков в Крыму было в 5,9 раз меньше – 1,177 тыс. чел. (0,21 % от общей численности населения).

Отдельную группу представляли караимы Крыма, которые насчитывали 5,327 тыс. чел. (0,97 % от общей численности населения). Значительное их количество проживало в Евпаторийском (1,507 тыс. чел.), Феодосийском (1,319 тыс. чел.) и Симферопольском уездах (1,207 тыс. чел.).

Особой конфессиональной группой в Крыму являлись старообрядцы. Их численность (и тех, кто уклонялся от православия) составляла 1,688 тыс. чел. (0,3 % от общего количества населения). К ним также относили молокан (0,685 тыс. чел., проживали в Перекопском уезде) [20, с. 92–93].

Итак, из данных переписи следует, что в Крыму над представителями других конфессий абсолютно преобладали православные христиане и мусульмане. К значительно меньшей по числу адептов конфессий относится группа протестантского толка – лютеране, менониты, реформаторы, англикане и баптисты. В конфессиональной структуре Крыма в конце XIX в. значительно выделялись иудеи и римо-католики. Представители других конфессий населения Крыма не превышали вместе 2 % барьера. К малочисленным относили армяно-григориан, армяно-католиков, караимов и старообрядцев.

География расселения адептов конфессий населения Крыма отличалась неоднородностью. Соотношение количества представителей конфессий в уездах и городах существенно разнилось.

Распоряжение правительства о беспрепятственном выезде стал толчком к новой волне эмиграции крымских татар с октября 1902 по 1910 гг.: свободно эмигрировали все желающие, в том числе и военнообязанные. В это время из Крыма в Турцию выехало порядка 17 тыс. чел. Помимо этого крымские татары стали выезжать вглубь империи и на Дальний Восток. Документ содержал перечень льгот для переселенцев в Крым, в частности, на проезд, медицинско-продовольственную помощь, денежные ссуды на покупку хозяйств. Также распоряжением отменялась круговая порука [9, с. 54].

После революции 1908 г. в Турции и Первой мировой войны начались репрессии против крымских татар всех социальных групп. Они были определены как «неблагонадежные». Позже крымские татары могли выезжать только на общих основаниях. Такая политика государства привела к тому, что крымские татары, будучи на момент присоединения Крыма к империи наибольшей этнической группой (87,8 % от общего количества населения), к 1917 г. стали составлять 28,7 %. В то же время русские и украинцы вместе составляли практически 50 % от общей численности населения (см. диагр. 1). В целом, во второй половине XIX – начале XX вв. в силу того, что крымские татары постепенно потеряли перевес в численности, их массовый исход уже меньше влиял на развитие экономики региона. Полуостров далее более становился многонациональным регионом. Новые жители полуострова с учетом своих знаний агротехники культуры вели свои традиционные занятия.

## ВЫВОДЫ

Таким образом, национальный и конфессиональный состав населения Крыма конца XVIII – начала XX вв. претерпел существенные изменения, что было связано с целенаправленной политикой царского правительства Российской империи: уменьшением доли крымских татар, которые исповедовали ислам и

увеличение русскоязычного населения, греков, болгар и армян, которые массово переселялись на полуостров. Необходимо отметить, что ситуация с конфессиональной принадлежностью национального состава Крыма частично отображала проимперскую конфессиональную политику.

На территории полуострова проживали разные по историко-цивилизационным и государственно-политическим параметрам национальные и конфессиональные группы. Основную массу населения в начале исследуемого периода составляли крымские татары, русские и украинцы, а армяне, греки, немцы, болгары, караимы, крымчаки – особую группу местного населения. Национальный и конфессиональный состав Крыма с течением времени существенно изменился. С середины XIX в. и по сей день Крым является полиэтническим регионом.

## СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аджиєва, Л.С. Крим : влада – економіка – довкілля (науковий аспект (1861–1917 pp.) : Монографія / Л.С. Аджиєва. – Саки : ПП «Підприємство Фенікс», [13. – 156 с.
2. Аджиєва, Л. С. Реформа 1861 р. і земельні відносини у Криму / Л. С. Аджиєва // The Caucasus : Economical And Social Analysis Journal Of Southern Caucasus. – Volume 01. – Issue 02. – 2014. – Р. 35–38.
3. Аджиєва, Л. С. Розвиток рільництва в Криму (XIX ст.) / Л. С. Аджиєва // Грані (науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах) / Гол. ред. С. А. Квітка. – Дніпропетровськ, 2013. – № 1 (93). – С. 20–24.
4. Аджиєва, Л. С. Миграционные процессы в Крыму: влияние на сельское хозяйство (конец XVIII — начало XX вв.) / Л. С. Аджиєва // The Caucasus : Economical And Social Analysis Journal Of Southern Caucasus. – Volume 09. – Issue 10. – 2014. – Р. 120–126.
5. Бархударян, В. Б. История армянской колонии Новая Нахичевань (1779 – 1917) / В. Б. Бархударян. – Ереван: Айастан, 1996. – 528 с.
6. Бикова, Т. Б. Створення Кримської АССР (1917–1921 pp.) / Т. Б. Бикова. – К., 2011. – 247 с.
7. Боєчко, В. Д. Кордони України : історична ретроспектива та сучасний стан / В. Д. Боєчко, О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук. – К., Основи, 1994. – 168 с.
8. Бойко, Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. (Историко-экономическое исследование) / Я. В. Бойко. – Черкассы : «Січ», 1993. – 256 с.
9. Брук, С. И. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века (численность, структура, география) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // История СССР. – 1984. – № 4.
10. Водарский, Я. Е. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков : Численность, размещение, этнический состав / Я. Е. Водарский, О. И. Елисеева, В. М. Кабузан. – М. : ИРИ РАН, 2003. – 158 с.
11. Гермоген, епископ. Таврическая епархия Псковского и Покровского, бывшего Таврического и Симферопольского / Гермоген. – Псков: Типография губернского правления, 1887. – 520 с.
12. Ден, В. Э. Население России по Пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. Т. 1. / Ден В. Э. – Лейпциг : Университетская типография, 1902. – XI, 377 с.
13. Історія міст і сіл Української РСР : Кримська область. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1974. – 624 с.
14. Історія українського селянства / [Авт. : Андрощук О. В., Блануца А. В., Кашук Д. П. та ін. ; Редрада : Литвин В. М. (голова) та ін. ; Відп. ред. Смолій В. А.]. – К. : видавництво «Наукова думка», 2006. – . – (Нариси в 2-х томах ). Т. 1. – 2006. – 632 с.
15. Кеппен, П. И. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. / П. И. Кеппен. – СПб., 1857. – XVIII, 298 с.
16. Крымская АССР // Большая Советская Энциклопедия. – 1937. – Т. 35. – 768 стлб.
17. Мурадасилова, Ш.М. Конфесійна структура населення Таврійської губернії другої половини XIX ст. (за матеріалами Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р.) / Ш.М. Мурадасилова // The Caucasus : Economical And Social Analysis Journal Of Southern Caucasus. – Volume 03. – Issue 04. – 2014. – Р. 20-24.
18. Озенбашлы, А. С. Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер. (Трагедия Крыма. Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа / А. С. Озенбашлы // [Сост. Исмаил Асаноглу Керим, Мерьем Ахмет-кызы Озенбашлы]. – Симферополь, 1997. – 256 с.
19. Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим Комитетом / [сост. под ред. К. В. Ханацкого]. Вып. 1. – Симферополь : Типография Правления Таврической губернии, 1867. – [4], 519, 103, 21 с., 7 л. ил.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XLI. Таврическая губерния / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Издание центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел, 1904. – [3], XXVI, 310 с.
21. Полное собрание законов Российской империи. – 1-е собрание. Том 28 (1804–1805). – № 21177. – с. 154–155.
22. Полухіна, О. М. Населення Криму в 1783–1917 pp. / О. М. Полухіна // Український історичний журнал. – 1988. – №. 9. – С. 27–35.
23. Родионов, М. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии. [Общий и частный обзор] / М. Родионов. – Симферополь, 1872. – 269 с.
24. Секиринский, С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII –

- начале XX в. (1783–1917 гг.) : автореф. на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 "История СССР" / С. А. Секиринский. – Львов, 1974. – 34 с.
25. Статистика населения // Памятная книжка Таврической губернии. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX. Отдел II / [Сост. Статистическим бюро Таврического губернского земства под ред. К. А. Вернера]. – Симферополь : Издание Таврической губернской земской управы, Типография газеты «Крым», 1889. – 107 с.



## ФРАНЦИЯ ПОСЛЕ КОМПЬЕНСКОГО ПЕРЕМИРИЯ 1918 ГОДА: НАРАСТАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ

Ачкинази Борис Александрович

профессор кафедры социального и гуманитарного образования Крымского республиканского института последипломного педагогического образования, профессор кафедры истории и права Евпаторийского института социальных наук (филиал) ФГАОУ ВО «КФУ им. В.И. Вернадского», доктор исторических наук, профессор (КРЫМ)  
e-mail: boris\_atch@mail.ru

### РЕЗЮМЕ

В статье на основе оригинальных источников (парламентских отчетов, прессы, публицистики, мемуарной литературы и статистических материалов), а также исследований французских авторов, раскрывается противоречивая ситуация, сложившаяся во Франции после подписания Компьенского перемирия с Германией в ноябре 1918 г. Отмечается, что величие победы над извечным врагом стало весомым фактором политической жизни. Охвативший страну «дух победы» активно использовался правительством и правыми силами для обоснования претензий Франции на Парижской мирной конференции. Однако их реализация натолкнулась на серьезные внутренние трудности, являвшимися следствием четырехлетней изнурительной войны.

Французская «правая» и предпринимательские круги видели выход из сложившейся обстановки в репарационных платежах Германии и осуществлении курса, обеспечивавшего в процессе реконструкции сохранение высоких прибылей крупных финансово-промышленных групп. Представители левых (социалисты) и умеренных (радикалы и республиканские социалисты) партий, в большей мере декларировали приверженность реформам и осуждение «чрезмерных прибылей». Они выступали за скорейшее восстановление пострадавших департаментов и поддержку их населения соединенными усилиями государства и частных фондов. Споры и столкновения по этим и множеству других проблем послевоенного устройства обусловили нарастание политического противостояния в стране, которое стало перманентным фактором развития Третьей республики.

**Ключевые слова:** Компьенское перемирие, послевоенное устройство, политические круги, правые партии, умеренные (центристские) партии, французская «правая», фракция, политическое противостояние, демократические ценности, реконструкция, разрушенные департаменты.

### РЕЗЮМЕ

У статті із залученням оригінальних джерел (парламентських звітів, преси, публіцистики, мемуарної літератури і статистичних матеріалів), досліджень французьких авторів тощо, висвітлюється суперечлива ситуація, що склалась у Франції після Комп'єнського перемир'я з Німеччиною у листопаді 1918 р. Підкреслюється, що велич перемоги над споконвічним ворогом перетворилося на вагомий фактор політичного життя. «Дух перемоги», який заповнив країну, активно використовувався урядом і правими силами для обґрунтування претензій Франції на Паризькій мирній конференції. Однак їх реалізація наштовхнулася на серйозні внутрішні труднощі, що стали наслідком участі Франції у чотирирічній виснажливій війні.

Французька «права» та підприємницькі кола вбачали вихід із ситуації, що склалася у стягненні німецьких репарацій і здійснення курсу, який би забезпечив збереження великих прибутків фінансово-промисловими групами у процесі реконструкції. Представники лівих (соціалісти) і поміркованих (радикали, республіканські соціалісти) партій більшою мірою декларували прихильність реформам і засудження надприбутків. Вони домагалися прискореної відбудови постраждалих департаментів і підтримку їхнього населення за рахунок спільних зусиль держави і приватних фондів. Чвари і зіткнення з цих і багатьох інших питань післявоєнного устрою зумовили зростання політичного протистояння у державі, яке перетворилося на перманентний фактор розвитку Третьої республіки.

**Ключові слова:** Комп'єнське перемир'я, післявоєнний устрій, політичні кола, праві партії, помірковані (центристські) партії, французька «права», фракція, політичне протистояння, демократичні цінності, реконструкція, зруйновані департаменти.

### ABSTRACT

On the basis of original sources (parliamentary reports, media, journalism, memoirs and statistical data), as well as studies by French authors, reveals a contradictory situation that has arisen in France following the signing of Compiegne armistice with Germany in November 1918, noted that the greatness of the victory over the age-old enemy was an important factor in political life. Swept the country "the spirit of victory" was actively used by the government and right wing forces to justify France's claim to the Paris Peace Conference. However, their implementation has encountered serious internal difficulties are the result of four years of debilitating war.

French "right" and the business community see a way out of the current situation in Germany's reparation payments and the implementation of a course provided in the process of reconstruction of the preservation of high profits of large financial-industrial groups. Representatives of the Left (Socialists) and moderate (radicals and socialists Republican) parties to a greater extent declared commitment to reform and the condemnation of "excessive profits". They called for the speedy recovery of the affected departments and support their populations combined efforts of public and private funds. Disputes and conflicts on these and many other postwar problems led to the growth of political opposition in the country, which has become a permanent factor in the development of the Third Republic.

**Keywords:** Compiègne armistice, post-war, political circles, right-wing parties, moderate (centrist) parties, the French "right" faction, the political opposition, democratic values, the reconstruction of destroyed departments.

## ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Французская драма межвоенных лет началась триумфальным Компьенским перемирием 1918 г. и завершилась национальной катастрофой 1940 г. В современной Франции историческая память об этом периоде окутана флером состоявшихся европейских ценностей. При этом события вековой давности служат предостережением нынешним поколениям европейцев от опасностей национализма и экспансионизма. В пособии Совета Европы «Преподавание истории и пропаганда демократических ценностей и идеи терпимости» в этом контексте приведено высказывание Г.Уэллса о том, что «преподаватели должны были бы взять на себя часть ответственности за развязывание Первой мировой войны. И действительно, война в значительной мере явилась результатом чрезмерного националистического и патриотического пыла всех противоборствующих сторон – результатом «отравления историей» [1, с.13]. Этот пыл не только не иссяк, но обрел второе дыхание в 20-30-х гг. XX в., ввергнув человечество в пучину нового мирового конфликта. Дилемма: почему не были извлечены уроки из событий Вердена и Марны и донныне остается предметом дискуссий политиков и историков. Исследование послевоенной ситуации во Франции свидетельствует, что значительная часть политических сил пыталась именно за счет всемерного ослабления Германии решать вопросы послевоенного развития.

Франция оплатила победу в Великой войне огромными людскими и материальными жертвами. В стране обострились экономические трудности, усилилось социальное напряжение, духовный разброд, политическое противостояние, что сказалось на результатах первых послевоенных парламентских выборов 1919 г.

Война и первые послевоенные годы стали переломными в истории страны. Несмотря на вековую давность, внимание исследователей к этому периоду, к проблемам, порожденным войной, борьбе политических сил вокруг их решения, не уменьшается. Французские авторы акцентируют внимание на экстремальности сложившегося положения: хозяйственном кризисе, дезорганизации финансов, обострении социальных и политических конфликтов. Историки К. и А. Амбрози подчеркивали, что победа, закрепленная Компьенским перемирием 1918 г., была прежде всего «французской победой», однако «за успехом на фронтах скрывались истинные последствия войны» [2, с. 129]. М.Бомон описывал первые послевоенные годы как период «между войной и миром» [3, с. 2], а А.Сови усматривал их специфику в «деградации материального производства» [4, с. 25]. Ж.Нере подчеркивал, что влияние войны на французское общество, на «идеи, взгляды и мораль», господствовавшие в нем, невозможно переоценить [5, с. 31].

Своеобразие послевоенной ситуации весьма удачно обозначил М.Бомон. Он указал на сдвиги, которые имели место не только в экономике, социальной сфере, политических пристрастиях, но и в массовом сознании: «...Война, обострила столкновение интересов, ... породила теории, которые противостояли традиционному государству, обществу и международному порядку; она вызвала кардинальные изменения в экономике и вместе с тем способствовала нарушению равновесия социального организма, смешав в сознании ностальгию по прошлому и искреннее непонимание будущего...» [3, с. 1].

Что касается особенностей политической жизни, то многие авторы связывали их с разными проявлениями: сохраняющейся угрозой со стороны Германии, усилением критики кабинета «отца победы» Ж.Клемансо, влиянием Русской революции, активизацией крайних политических течений, проявлением авторитарных тенденций. Историк и социолог Ф.Бернар писал, что после того, как в 1915 г. в стране была установлена «диктатура» генералов Жоффра и Галлиени, возвращение к старой парламентской практике у многих вызывала сомнение. Война, по его утверждению, «укрепила антипарламентаризм» [6, с. 43–44].

Высказанные соображения относительно специфики первого послевоенного периода составили содержательную базу многих исследований. Значителен удельный вес работ, посвященных международному положению Франции и ее роли в послевоенном урегулировании. Вместе с тем, в тени остаются некоторые важные аспекты внутренней борьбы, которые приобрели самодовлеющий характер и имели драматические последствия для судеб страны. Исходя из этого, в статье рассматриваются вопросы, связанные с реакцией в политических кругах Франции на подписанное в Компьене перемирие, а также нарастание политического противостояния относительно подходов к решению проблем послевоенного устройства. В хитросплетениях

этих проблем, а главное, их неразрешенности в межвоенный период следует искать истоки краха Республики и державы в годы Второй мировой войны.

## ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

11 ноября 1918 г. в 5 часов утра на станции Ретонд в Компьенском лесу в вагоне маршала Ф.Фоша союзники подписали перемирие с Германией. В 11 часов колокольный перезвон всех городских, сельских и деревенских звонниц Франции оповестил об окончании войны. Во второй половине дня в столице на Пляс де ля Конкорд (Площади Согласия) состоялась церемония снятия черного крепа со статуй, символизировавших города, находившихся под немецкой оккупацией со времен франко-прусской войны 1870–1871 гг. Присутствовавший на церемонии дипломат Ж.Ларош позднее вспоминал: «Мне едва удалось сдержать слезы, когда траурные покрывала были заменены величественным трёхцветным знаменем» [7, с. 55].

Кульминацией празднеств по случаю окончания войны стал парад в день национального праздника 14 июля 1919 г. Под Триумфальной аркой торжественно прошли представители всех родов войск союзников с главнокомандующим маршалом Ф.Фошем впереди на белом коне.

В печати и речах государственных деятелей прославлялся национальный гений французского народа, сокрушивший «прусский милитаризм». Война изображалась как столкновение с «абсолютизмом» кайзеровской Германии во имя идеалов демократии и свободы. Тщательно камуфлировался ее империалистический характер. «Отныне наш путь – это путь мира и прогресса», – заявлял основоположник послевоенного пацифизма А.Бриан [8, с. 7]. В массовой психологии и общественном сознании соседствовали гордость за военный успех и патриотизм с шовинистическими настроениями, радость победы с надломом и растерянностью. Оплакивались и воспевались жертвы, принесенные защитниками на алтарь Отечества.

Крайне правые и правые партии видели в победе в первую очередь проявление военного могущества Франции. По условиям Компьенского перемирия Германия должна была вывести свои войска со всех оккупированных территорий, передать союзникам военные материалы и снаряжение. Франции возвращались Эльзас и Лотарингия с их высокоразвитой индустрией. Французские войска сохраняли контроль над важнейшими стратегическими пунктами на Балканах, Адриатике, в Центральной Европе и на Ближнем Востоке. Позднее созданная на Парижской мирной конференции Лига Наций передала в подмандатное управление Франции часть немецких колониальных владений. «Франция являлась главой половины мира», – писал правый публицист Д. Ла Рошель [9, с. 7].

Подписание перемирия, больше похожего на акт капитуляции извечного врага, в официальной пропаганде и прессе подавалось как следствие стойкости и решительности военного кабинета, который сумел, вопреки неблагоприятным обстоятельствам, довести войну до победного конца. Открывая в январе 1919 г. сессию палаты депутатов, ее дуэйн Ж.Зигфрид, известный тем, что в 1871 г. отказался ратифицировать Франкфуртский мир, отторгавший Эльзас - Лотарингию от Франции, с пафосом объявил: «Я никогда не сомневался в их возвращении, однако не осмеливался и думать, что это произойдет так быстро и с таким оглушительным триумфом» [10, с. 691]. На этом же заседании, посвященном завершению военных действий, премьер-министру Ж.Клемансо был вручен благодарственный адрес, в котором перечислялись его заслуги перед нацией и официально присваивался титул «отца победы».

Множеству французов тогда казалось, что победа должна на долгие времена, если не навсегда, обеспечить безопасность Франции и процветание страны. Представители всех республиканских фракций в парламенте настаивали, что Франция в войне защищала демократические ценности. Одна из старейших, Республиканская партия радикалов и радикал-социалистов, всемерно разделяла патриотический пафос официальных празднеств. Вместе с тем большинство ее группировок выразили несогласие с теми претензиями, с которыми выступили Ж.Клемансо и его окружение на мирной конференции, открывшейся в Париже в январе 1919 г.

Следует отметить, что в основе кампаний, развернутых в стране и поддерживавшимися практически всеми политическими формированиями Третьей республики, включая значительную часть социалистов, лежали следующие мотивы: демократическая, миролюбивая, республиканская Франция вынесла на своих плечах основную тяжесть войны и заплатила за приверженность этим ценностям жизнью лучших своих сыновей. Несмотря на громадные потери и жертвы, она внесла основной вклад в завоевание победы. Поэтому имеет историческое и моральное право как на справедливую компенсацию со стороны побежденной Германии, так и признание этих заслуг со стороны союзников. По этому поводу Ш.Даниелу, руководитель парламентской комиссии по внешней политике, заявлял: «Наша страна, благодаря героизму своих солдат и самоотречению народа вышла на первое место среди остальных наций...» [11, с. 5].

Эти идеи находили отражение в массовом сознании. Они активно эксплуатировались правительством и партиями, особенно в ходе подготовки к выборам в первую послевоенную легислатуру, трансформируясь в популярные лозунги «Боши за все заплатят!» (примеч. автора: боши – презрительная кличка немцев в период франко-германской вражды).

Однако глобальные претензии правительства на первые роли в послевоенном мире, упирались в сложные внутренние обстоятельства, являвшиеся следствием участия страны в мировой войне. Французские потери не имели аналогов в национальной истории: 1597 тыс. убитыми, 1100 тыс. ранеными и травмированными на 8660 тыс. мобилизованных, 600 тыс. вдов, 750 тыс. сирот, 900 тыс. человек, оставшихся без жилья [12, с. 414–416].

Прямые потери составили 12% общего богатства страны: 55 млрд. золотых франков или 137 млрд. в франках 1920 г. [4, с. 27]. Особенно пострадали северные и северо-восточные департаменты, являвшиеся ареной военных действий. Тут было полностью разрушено 9300 предприятий [13, с. 87–88]. Такие города как Реймс, Лан, Сен-Кантен и др. были обращены в руины.

Страна оказалась в состоянии энергетического, продовольственного и жилищного кризиса. Встал вопрос о скорейшем восстановлении пострадавших

департаментов. Это требовало больших капиталовложений, в то время как финансовая система переживала острый кризис. Государственный долг на 31 декабря 1918 г. составил около 151,2 млн. франков [14, с. 352], а общие затраты на ведение войны превысили 11,2 млрд. франков. Страна оказалась в тисках финансовых обязательств в первую очередь перед США и Великобританией. Правительство вынуждено было увеличивать налогообложение, что вызывало массовое недовольство и критические выпады в парламенте против внутренней политики «отца победы» и его кабинета.

Особенно тяжелое положение сохранялось на севере и северо-востоке. По данным службы снабжения продовольствием департамента Нор (Север), цены на товары каждодневного спроса к началу 1919 г., в сравнении с периодом немецкой оккупации, возросли, особенно, на рис, сахар, муку, мыло [15]. Корреспондент газеты социалистов «Юманите» в своем отчете о ситуации в пострадавших департаментах сообщал, что тут «набирает обороты угольный кризис; сбои в поставках продовольственных продуктов и их высокая стоимость усложняются хаосом на транспорте» [16]. Публицист Л.Марслен, ссылаясь на свидетельства очевидцев, обобщил бытовую ситуацию таким образом: «Опьянение победой проходит, и французы возвращаются к обыденной жизни, которая совсем не становится легче. Угля не хватает, масла нет, найти десяток яиц очень тяжело. Сахар превратился в предмет роскоши, стоимость мяса ежедневно возрастает, цены выросли на все... «Чрево Парижа» опустошено, процветает «черный рынок», мошенничество, спекуляции, кражи. Нехватка транспорта приобрела такие масштабы, что не удается обеспечить продовольствием пострадавшие районы. Порядка нет нигде...» [17, с. 26].

Желая на месте ознакомиться со сложившейся ситуацией, поездку на Север совершили высокие правительственные чины и парламентарии. Зимой и весной 1919 г. тут побывали премьер-министр Ж.Клемансо, президент Р.Пуанкаре, А.Мильеран, назначенный комиссаром в Эльзас-Лотарингию и др. Обсуждение положения в освобожденных районах порождало бурные стычки в парламенте, становилось объектом острой политической конфронтации. Хрупкий консенсус между партиями, который поддерживался во время войны (т.н. «священное единение», или священный союз), уходил в прошлое. Как по этому поводу высказался публицист В.Камбон, «партии, которые в августе 1914 г. поклялись забыть о склоках и междоусобицах, сразу же отказались от своих клятв, едва стихли последние залпы войны» [18, с. 6].

Выявившаяся беспомощность правительства вызвала нападки со стороны всех парламентских фракций. Выступая в качестве «толкачей» в деле послевоенного урегулирования, представители партий и групп держали под прицелом предвыборную перспективу. Попытки членов кабинета оправдаться отсутствием необходимых ресурсов, как это сделал министр экономики Л.Лушер, вызвало бурную реакцию. В ответ на заявление последнего, докладчик Республиканско-демократического альянса Ф.Берсе заметил, что в таком случае «правительство должно признать, что наши несчастные соотечественники полностью брошены на произвол судьбы» [19].

Дебаты в парламенте особенно обострились зимой 1918–1919 гг., когда положение в разрушенных департаментах еще более ухудшилось под влиянием природных факторов. Депутат Республиканской Федерации А.Дебьер отметил, что обещания правительства осуществить срочные мероприятия по нормализации обстановки не выполняются. Он подчеркнул, что ничего не сделано для возобновления навигации речного транспорта и расчистке каналов, а затягивание строительных работ приводит к увеличению безработицы. В выступлениях представителей правых фракций содержались призывы принудить немецкое правительство как можно быстрее компенсировать причиненный ущерб. В заявлениях всех парламентских групп, за исключением социалистов, были озвучены требования, чтобы «Германия оплатила войну». Социалисты и ряд «независимых радикалов», указав на революционные потрясения в рейхе, выразили сомнение в платежеспособности немцев, на что министр финансов Л.-Л.Клотц дал безапелляционный ответ: «Германия должна и может платить!» [20, с. 127]. Знаток политической истории Третьей республики Э.Боннефу на основе многочисленных фактов, делал обоснованный вывод, что подобные настроения были господствующими в палате. «В репарациях Франция видела единственный способ решения своих финансовых трудностей», – констатировал он [21, с. 224].

Таким образом, после перемирия в политических кругах Франции усилились разногласия относительно кардинальных проблем реконструкции. Представители левых сил (социалисты, синдикалисты,



часть радикалов) концентрировали внимание на достижении спокойствия в социальной сфере. Радикал Ф.Мерлен с подверг правительство острой критике за «равнодушие» к трудностям, которые переживали соотечественники. Он потребовал быстрой их ликвидации, поскольку, в противном случае, по его словам, «катастрофическое положение может завершиться полным экономическим крахом» [20, с. 245].

Во Франции также ощущались волны революционного половодья, которое в это время затопило Европу. Это проявилось в подъеме массового движения, росте забастовок, активизации левых групп в социалистической партии. В парламенте их представители на каждом заседании инициировали запросы, относительно неоправданного обогащения крупных финансовых и промышленных компаний на фоне общего упадка и разорения.

В этой связи следует отметить, что в годы войны в экономике произошли существенные структурные изменения. Вследствие временной потери разветвленной индустрии Севера и Северо-Востока, большие средства были вложены в организацию новых промышленных районов в центре и на юге – в Пиренеях. Их быстрая индустриализация обуславливалась потребностями военного производства, а со временем – восстановлением пострадавших департаментов. Это дало новый импульс процветанию таких мощных объединений как Шнейдер-Крезе, Форж и Комарж, Сен-Гобен, де Ванделей и др. Компании Ситроэн и Пежо сконцентрировали до 75% автомобильного производства. Исходя из реальных нужд восстановления экономики, правительство уделяла приоритетное внимание укреплению их позиций. Деятельность крупных корпораций в годы войны подавалась как сугубо патриотическая, обеспечившая победу. А.Мильеран на встрече с представителями патроната, по этому поводу, заявлял об «энергичных усилиях и почти фантастических результатах», достигнутых французской индустрией. Он объяснил это тем, что руководители промышленности в тяжелейшее для страны время «без колебаний» переориентировались на удовлетворение потребностей национальной обороны [22, с. 41]. В противоположность этому социалисты и часть радикалов акцентировали внимание не столько на «фантастических результатах», сколько на фантастических прибылях магнатов индустрии. Представители левых фракций в палате высказывали несогласие с тем, что в условиях начинающейся реконструкции предприниматели, коммерсанты и «нувориши» (т.е. «новые богачи», обогатившиеся на военных заказах) добиваются восстановления и модернизации своих пострадавших объектов за государственный счет.

С большим знанием дела подобного рода факты были приведены в книге одного из лидеров партии радикалов Жоржа Кайо. В годы войны Кайо стал жертвой репрессий со стороны правительства Клемансо и оказался в заключении. Освободившись по амнистии, он в 1922 г. издал блестящую публицистическую работу «Куда идет Франция? Куда идет Европа?», вызвавшую большой резонанс в политических и общественных кругах. В ней он затронул такие стороны деятельности крупных компаний, которые длительное время замалчивались. Ж.Кайо утверждал: «Для металлургической промышленности, химического производства, для предприятий, выполнявших задания оборонного ведомства, государственные заказы становились источником постоянных прибылей... Это была оргия прибылей!» [23, с. 49].

Социалисты, в свою очередь, указывали, что такой же интерес кроется и в широковещательных заявлениях представителей патроната относительно «бескорыстной» реконструкции пострадавших департаментов. Они доказывали нереальность и бесперспективность выдвигаемых предпринимателями планов восстановления, усматривая в них лишь инструмент для увеличения собственных прибылей. По этой причине депутаты СФИО выступили против назначения на пост правительственного комиссара в Эльзас-Лотарингии крупного финансиста, одного из лидеров правой фракции «республиканско-демократическое согласие» С.Жоннара. В частности, ему инкриминировали в вину то, что « всю свою жизнь он служит только собственным интересам » [24]. М.Кашен, в этот период один из признанных лидеров СФИО, выступление которого являлось завершающим в дискуссии о судьбах разрушенных департаментов, сделал заявление в классовом духе: «буржуазия не в состоянии улучшить ситуацию» [25].

Выявившиеся разногласия в подходах к кардинальным проблемам послевоенного устройства засвидетельствовали нарастание политического противостояния между ведущими партиями и организациями французской «правой», с одной стороны, и социалистами, - с другой. В свою очередь умеренные (центристские) формирования партии радикалов и партии республиканских социалистов оказались на распутье. Позиционируя себя защитниками демократических принципов Третьей республики, они усматривали вызов этим принципам и в авторитарных поползновениях правых, и в эксцессах революционной эпохи.

## ВЫВОДЫ

После подписания в ноябре 1918 г. Компьенского перемирия с Германией Франция оказалась в двойственном положении. Величие победы над извечным врагом, который с 1871 г. доминировал на континенте, стало весомым фактором политической жизни. Охвативший страну «дух победы» активно использовался правительством и правыми силами для обоснования претензий Франции на Парижской мирной конференции. Однако их реализация натолкнулась на серьезные внутренние трудности.



являвшимися следствием четырехлетней изнурительной войны. Поэтому обсуждение положения, сложившегося в стране, сопровождалось нападками большинства партий на правительство Ж.Клемансо. Его обвиняли в неспособности преодолеть тяжелую экономическую ситуацию и смягчить социальную напряженность.

Французская «правая» и предпринимательские круги видели выход из сложившейся обстановки в репарационных платежах Германии и осуществлении курса, обеспечивавшего в процессе реконструкции, сохранение высоких прибылей крупных финансово-промышленных групп. Представители левых (социалисты) и умеренных (радикалы и республиканские социалисты) партий, в большей мере декларировали приверженность реформам и осуждение «чрезмерных прибылей», выступали за скорейшее восстановление пострадавших департаментов и поддержку их населения соединенными усилиями государства и частных фондов. Споры и столкновения по этим и множеству других проблем послевоенного устройства обусловили нарастание политического противостояния в стране, которое стало перманентным фактором развития Третьей республики.

### СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Совет Европы / Преподавание истории и пропаганда демократических ценностей и идеи терпимости. Пособие для преподавателей. – Страсбург, 1996.
2. Ambrosi Ch. et A. La France 1870 – 1940. – P.: Robert Laffont, 1971. – 219 p.
3. Baumont M. La faillite de la paix (1918–1939). – P.: Plon, 1960. – 322 p.
4. Sauvy A. Histoire économique de la France entre les deux guerres. 1918–1931. – P.: Julliard, 1965. – 480 p.
5. Néré J. La Troisième République 1914–1940. – P.: Albin Michel, 1965. – 129 p.
6. Bernard Ph. La fin d'un monde 1914 - 1929 (Nouvelle histoire de la France contemporaine). – P.: Éditions du Seuil, 1975. – 250 p.
7. Laroche J. Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré. 1913–1926. – P.: Hachette, 1957. – 230 p.
8. Briand A. Paroles de paix. – P.: Imprimerie nationale, 1927. – 46 p.
9. La Rochelle D. Mesure de France. – P.: Collin, 1922. – 74 p.
10. Annales de la Chambre des Députés. 11-me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1919. – Tome unique. Première partie. Du 14 Janvier au 28 Mars. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920. – PP. 690–1400.
11. Daniélou Ch. Les affaires étrangères. – P.: Figuière, 1927. – 256 p.
12. Huber M. La population de la France pendant la guerre. – P.: Alcan, 1931. – 210 p.
13. Fontaine A. L'Industrie française pendant la guerre. – P.: Rieder, 1932. – 194 p.
14. Annuaire statistique. 1925. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1925. – 796 p.
15. Le Populaire du Centre. – 1919. – 14 Février.
16. L'Humanité. – 1919. – 4 Février.
17. Marcellin L. Politique et politiciens d'après-guerre. – T.3. – P.: Alcan, 1924. – 401 p.
18. Cambon V. Où allons-nous? – P.: Dégre, 1918. – 114 p.
19. Le Matin. – 1919. – 11 Avril.
20. Annales de la Chambre des Députés. 12-me législature. Débats parlementaires. Session extraordinaire de 1919. – T. unique. Du 8 Décembre au 31 Décembre 1919. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920. – 251 p.
21. Bonnefous E. Histoire politique de la Troisième République. – T. III. L'Après-guerre 1919–1924. – P.: Presses universitaires, 1959. – 463 p.
22. Millerand A. La guerre libératrice. – P.: Imprimerie Caen, 1918. – 37 p.
23. Caillaux J. Où vas la France? Où vas l'Europe? – P.: Collin, 1922. – 324 p.
24. L'Humanité. – 1919. – 26 Avril.
25. L'Humanité. – 1919. – 22 Juin.

## ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЕВПАТОРИИ (1861–1917 гг.)

Аджиева Лена Сейдаметовна<sup>1</sup>, Комогорцев Эдуард Игоревич<sup>2</sup>

Евпаторийский институт социальных наук (филиал) ФГАОУ ВО «КФУ им. В.И. Вернадского», кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории и правоведения (КРЫМ)<sup>1</sup>

Евпаторийский институт социальных наук (филиал) ФГАОУ ВО «КФУ им. В.И. Вернадского», магистрант, направление подготовки «История» (КРЫМ)<sup>2</sup>

e-mail: karalera1@yandex.ru<sup>1</sup>, edkom19@mail.ru<sup>2</sup>

### РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ демографического развития Евпатории в 1861–1917 гг. Выделены ключевые факторы, влиявшие на данный аспект. Предоставлены сведения о количестве, плотности, удельном весе населения, а также данные о рождаемости, смертности и естественном приросте жителей города в конце XIX в.

**Ключевые слова:** Евпатория, Крым, Российская империя, демография, развитие, население.

### РЕЗЮМЕ

У статті представлений аналіз демографічного розвитку Євпаторії в 1861-1917 рр. Виділено ключові фактори, що впливали на даний аспект. Надано відомості про кількість, щільності, питомій вазі населення, а також дані про народжуваність, смертність і природний приріст жителів міста в кінці XIX в.

**Ключові слова:** Євпаторія, Крим, Російська імперія, демографія, розвиток, населення.

### ABSTRACT

The article presents the analysis of the demographic development of Yevpatoriya in 1861-1917. It highlights the key factors influencing on this aspect. Provided information on the number, density, specific weight of population, as well as data on fertility, mortality and natural growth of inhabitants in the end of XIX century.

**Keywords:** Yevpatoriya, Crimea, Russian Empire, demography, development, population.

### ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Либеральные реформы в Российской империи 1860–1870-х гг. способствовали усилению социальной мобильности и урбанизации, что вызвало дотоле небывалые изменения демографического характера. Развитие экономических отношений в конце XIX в. привело к усилению значения городских центров. В начале XX в. 17% населения Российской империи проживало в городах, которых насчитывалось в стране около тысячи. При этом в 20-ти крупных городах с население более 100 тыс. чел. было сосредоточено до 33% городских жителей [8, с. 80]. Вместе с тем заметный рост наблюдался не только в крупных административных и промышленных центрах, но и в небольших региональных городах, почти не вовлеченных в промышленное производство.

Социально-экономические реформы во второй половине XIX в. преобразили и изменили жизнь на полуострове. Переход общественных отношений на новый качественный уровень был тесно взаимосвязан с демографическими изменениями. Численность населения Крыма, по данным статистики, с 1865 по 1917 гг. возросла почти в 5 раз и достигла около 749 тыс. чел., удельный вес городских жителей к 1913 г. составлял почти 50% [6, с. 7]. Евпатория входила в пятерку крупных городов Крыма и сохраняла положительную динамику роста, что было связано с увеличением ее социально-экономической роли. Отдельные аспекты демографических процессов в городах Крыма исследуемого периода изучались исследователями дореволюционного периода [6; 18-21; 31], советскими учеными [25; 32] и современными историками [1-5; 17]. Однако комплексное исследование, связанное с анализом демографического развития Евпатории в 1861–1917 гг., отсутствует.

### ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Характерной чертой для Крыма в 1861–1917 гг. являлось значительное развитие городской жизни. Во второй половине XIX в. существенно поменялось соотношение сельского и городского населения. Если в 50-х гг. XIX в. сельские жители составляли 65% жителей полуострова, то к 1913 г. их удельный вес снизился и составил 50%. В целом, Крым был одним из самых высокоразвитых в урбанистическом отношении регионов Российской империи, но каждый район полуострова имел свою определенную специфику: в Симферопольском, Ялтинском и Феодосийском уездах городское население преобладало над сельским, тогда как в Евпаторийском уезде жители Евпатории составляли 35% от общего количества, а в Перекопском уезде количество горожан исчислялось всего в 12% [6, с. 7]. Такое неравномерное соотношение населения было обусловлено как внутренними, так и внешними факторами.

В природно-географическом отношении Евпатория находилась в достаточно выгодном положении. Располагаясь на отлогом, песчаном берегу, город был совершенно открытый со стороны моря и степей, к которым он прилегал. В его предместье развивалось земледельческое и животноводческое хозяйство, соляные и рыбные промыслы. От успехов сельского хозяйства уезда зависело благосостояние Евпатории, также как от развития городской торговли зависело сельское хозяйство. Выгодное

месторасположение города на морских путях давало ему преимущество в экспортной торговле. На продажу, за исключением основной части зерновой продукции, шли товары местного производства – в основном овцеводческое сырье и соль. Евпаторийская торговля была ориентирована на внешние рынки Европы и Ближнего Востока. Уникальные естественные условия Евпатории способствовали началу стремительного развития курортного дела на рубеже XIX – XX вв. Таким образом, Евпатория обладала природно-климатическими, географическими и экономическими возможностями, положительно влиявшими на динамику роста городского населения [3, с. 20; 5, с. 9; 8, с. 339].

Евпатория была одним из самых полиэтнических городов полуострова, где проживали крымские татары, греки, караимы, евреи, армяне, цыгане, русские, украинцы и др. Многонациональный характер города был виден буквально на каждом шагу. Объединение всех этих народов в одно целое для российской администрации до второй половины XIX в. не представлялось возможным, т.к. каждая из национальных групп Евпатории преследовала сугубо свои интересы, сторонясь общественных. Так, крымские татары ещё со времен присоединения Крыма к Российской империи сторонились контактов с русскими и местными представителями власти, поддерживая связи лишь со своими единоверцами. Численность крымских татар в 50-е гг. XIX в. составляла  $\frac{3}{4}$  от всего населения города. Крымскотатарский язык был в Евпатории международным, им владели все жители города [24, с. 7, 31, с. 180].

Не прошло бесследно для Крыма военно-политическое противостояние между Российской империи и ее соперниками в Восточной войне: полуостров оказался в эпицентре событий. В начале 50-х гг. XIX в. Евпатория по численности населения была третьим городом на полуострове, после Севастополя и Симферополя. В годы войны Евпатория была в числе оккупированных иностранными войсками городов. В 1854 г. многие жители города, опасаясь за свои жизни, покинули его. После войны Евпатория оказалась в разоренном состоянии: было разрушено около  $\frac{1}{4}$  части города. По данным А.И. Маркевича, состояние уцелевших евпаторийских домов оставляло желать лучшего, «стекло и мебели нигде не было», город находился в ужасном санитарном состоянии [17, с. 112; 18, с. 224–226]. Из-за войны благосостояние жителей Евпатории было подорвано, а ее население значительно сократилось.

События войны послужили катализатором второй масштабной волны эмиграции автохтонного населения в Османскую империю. Так, если в конце XVIII в. во время первой волны эмиграции, полуостров покидали горные крымские татары, то в конце 1850-х – начале 1860-х гг. переселенцами были исключительно степные крымские татары и ногайцы. Посему более всего миграция отразилась на степных крымских уездах – Перекопском и Евпаторийском [26, с. 43]. Крымскотатарский народ покидал Евпаторийский уезд на протяжении второй половины XIX – начале XX вв. Подобного рода исход был обусловлен, главным образом, запутанностью поземельных отношений и исходящим из этого тяжелым экономическим положением крымских татар. Отмена натуральных и личных повинностей взамен денежных сборов были не по силам разоренному крымскотатарскому хозяйству. С ростом цен на землю условия аренды для них становились невыносимы. Число безземельных неуклонно росло и к 1884 г. составило 91% всего крымскотатарского населения уезда [30, с. 100]. Лишенные земли они направлялись или в города, где занимались разнорабочими, или покидали полуостров в поисках лучшей участи в пределах Османской империи.

В Евпатории каждая из национальных групп желала воспитывать и обучать детей на основе своих традиций, согласно своим обычаям и на родном языке. Незнание государственного языка, на котором велось все делопроизводство, создавало препятствия при решении многих общественных дел в городе и уезде. Если представители караимского и греческого населения охотно принимали новые условия общественных взаимоотношений, то, по причине своей культурной обособленности и замкнутости, крымские татары были безучастны к новшествам российской администрации. Поэтому они не могли принимать полноценного участия на волостных сходах, а также при решении административных и судебных дел. При разбирательстве дел мировые судьи должны были держать при себе присяжных переводчиков или доверять словам приведенных к присяге первых встречных переводчиков, что порой порождало много несправедливости во время судебных тяжб [22, с. 109; 23, с. 54]. Крымские татары, не зная русского языка, не могли рассчитывать на медицинскую помощь и консультацию. С опаской они относились к прививкам от эпидемиологических заболеваний, отчего показатель смертности от болезней среди их числа был одним из самых высоких.

Таким образом, волны эмиграции крымских татар в годы Восточной войны и после нее были связаны с политикой царской власти, а также с трудным экономическим положением народа, обусловленным запутанностью поземельных отношений в уезде и другими факторами. Культурные барьеры и ложные стереотипы ограничивали общественную активность крымских татар, которые не смогли подобно другим группам перестроиться под новые политико-правовые реалии. Как результат естественное демографическое развитие Евпатории было прервано и оставалось нестабильным.

Правительство, желая компенсировать стремительную убыль населения на полуострове, заселяло его государственными крестьянами и иностранцами-колонистами. На Евпаторийский уезд из числа всех переселенцев в Таврическую губернию в 1863 г. пришлось около 3%, что объяснялось преобладанием частных владений над государственными [4, с. 18-19; 26, с. 46]. Немногочисленные иностранные колонисты (болгары, эстонцы и чехи), несмотря на большие льготы и пособия правительства, не смогли освоиться в уезде. Причиной этому были непривычные для колонистов естественные и культурные условия, в результате чего их хозяйства разорялись, а сами они поспешно покидали уезд. Оставались жить на постоянной основе только выходцы из Новороссийского края (русские

и украинцы), которым была знакома специфика ведения хозяйства в условиях степи. Из чего следует, что Евпаторийский уезд заселяли в основном переселенцы из южной полосы Российской империи, которым были приемлемы естественные условия края и местные способы ведения хозяйства.

Переселенцам предстояло работать в непростых условиях. Правительство полагало достаточным наделение переселенцев в Крым 8 дес. земли, пропорционально наделам в материковой части Таврической губернии. Было совершенно упущено из виду, что в Крыму переложное ведение хозяйства и частые неурожаи. В Евпаторийском уезде ситуация усугублялась дефицитом пресной воды, что сказывалось на орошении и, следовательно, на урожайности. Ввиду этого существование переселенцев за счет земледелия на восьми десятинах земли при уплате податей и повинностей не представлялось возможным. Каждый из переселенцев обладал возможностью содержания на своей земле не более 16-ти овец, что не обеспечивало их существование и за счет овцеводства. Таким образом, в Евпаторийском уезде переселенцы в 1860-х гг. не могли в полной мере обеспечить себя средствами существования.

Положение переселенцев усугублялось послевоенным плачевным состоянием края. Из-за расстроенного хозяйства местное население сводило концы с концами, неся на себе бремя налогов и хлебных долгов. Землевладельцы также были не в состоянии выплачивать налоги, которые у них равнялись четырем годовым окладам, им катастрофически не хватало рабочих рук. Торговля в городе замерла, целые ряды лавок были закрыты. В Евпатории не хватало средств на содержание больницы и училища. Демографический кризис стал причиной экономической стагнации в сфере торговли и сельского хозяйства. Местное и пришлое сельское население не находило достаточных средств к существованию [22, с. 64-65]. Оживление экономики города и уезда было невозможным без роста народонаселения, в особенности рабочего, для привлечения которого требовалось создание соответствующих условий.

Преобладание мужского населения над женским в период колонизации объясняет потребность в наемной рабочей силе. В дальнейшем в соотношении численности полов наблюдалась тенденция к равновесию. С 1880-х гг. рост численности населения Евпатории был вполне устойчивым и сохранял положительную динамику вплоть до 1916 г. (см. табл. 1).

Таблица 1

**Количество, плотность и удельный вес населения Евпатории во второй половине XIX – начале XX вв.**

Год	Численность населения			Плотность чел/км <sup>2</sup>			Удельный вес (в %)	
	муж	жен	обоего пола	муж	жен	обоего пола	муж	жен
1849	5900	5200	11100	1513	1332	2846	53,15	46,85
1866	4180	4210	8390	1072	1078	2151	49,82	50,18
1886	9060	7880	16940	2323	2020	4343	53,48	46,52
1896	9430	8520	17950	2418	2184	4602	52,53	47,47
1906	11100	10100	21200	1682	1530	3212	52,35	47,65
1916	15800	15300	31100	2394	2318	4712	50,80	49,20

Составлено по: [7, с. 92; 20, с. 260; 27, с. 18; 12, с. 96; 28, с. 46; 29, с. 36].

В период 1894–1898 гг. коэффициент рождаемости был плавным и составил в общей сложности 47%, затем в последующие два года возрос на 5 %. Коэффициент смертности в городе увеличивался по причине неудовлетворительных бытовых, санитарно-эпидемиологических условий, в результате чего прогрессировали заболевания, что негативно отражалось на естественном росте населения (см. табл. 2).

Таблица 2

**Коэффициент рождаемости, смертности и естественного прироста населения Евпатории в конце XIX в.**

Год	Численность населения					На 1000 населения		
	родившиеся		умершие		естественный прирост	родившиеся	умершие	естественный прирост
	муж.	жен.	муж.	жен.				
1894	462	395	293	205	359	47,58	27,65	19,93
1895	530	325	316	201	338	46,40	28,06	18,34
1896	442	432	318	248	308	48,69	31,53	17,16
1897	456	426	346	270	266	48,89	34,15	14,74
1898	447	440	334	269	284	48,43	32,92	15,51
1899	529	471	351	416	233	53,92	41,35	12,57
1900	526	464	346	259	385	52,29	31,95	20,34

Составлено по: [10, с. 103; 11, с. 111; 12, с. 105; 13, с. 106; 14, с. 94; 15, с. 88; 16, с. 75].



По результатам земской и городской реформы дело восстановления народонаселения в Евпаторийском уезде и вместе с этим в Евпатории зависело от частных лиц (крупных землевладельцев и зажиточных горожан), которые представляли костяк местного самоуправления. Гласные евпаторийского земства понимали, что для степного края земля служит в большей степени первопричиной оседлости, т.к. сам опыт заселения убеждал в том, что поселенцы за счет одного лишь земледелия и животноводства существовать не могут. С тем, чтобы облегчить положение переселенцев и привлечь ещё большее их количество в уезд, объемы наделов были увеличены в два раза, также выдавалось на душу ещё по одной десяatine там, где колодцы были 43 м глубиной [22, с. 152]. В дальнейшем к концу XIX в. практика бурения артезианских колодцев позволила решить в основной своей массе проблему водоснабжения как в уезде, так и в городе [1, с. 23]. Передача государственных озер и засух в ведение частных лиц оживило евпаторийский соляной промысел, что позволяло местному населению иметь дополнительный заработок, а также привлекало в уезд новые рабочие силы. Таким образом, местное самоуправление, заинтересованное в экономическом развитии и демографическом росте Евпаторийского уезда, принимало активное участие в создании условий для его хозяйственного освоения и дальнейшего экономического развития.

На местное самоуправление также были возложены функции регулирования социальных сфер городской жизни. Особое значение имело развитие образования и медицины. С целью предотвращения возникновения эпидемий и смертности среди трудоспособной части населения представители местного самоуправления приглашали врачей, в городе была учреждена больница, появлялись аптеки, а вместе с ними медикаменты. Городская администрация понимала, что следствием невежества и необразованности было непонимание права частной собственности, неуважение к личности и незнание законов. И поэтому на народное образование деньги не экономили. Если в начале 1860-х гг. в Евпатории было несколько учебных учреждений народного образования, то к концу века их количество значительно возросло и составило тридцать три [19, с.139]. Таким образом, местное самоуправление организовывало и поддерживало медико-санитарное обслуживание населения, а также принимало деятельное участие в интеграции местного населения в единое культурное пространство Российской империи, что, в свою очередь, благотворно сказывалось на демографическом развитии города.

До середины XIX в. доминирующей конфессиональной группой в Евпатории были мусульмане. Но их культурное влияние было подорвано событиями Восточной войны, эмиграциями и общественно-политическими изменениями в Российской империи, вследствие чего удельный вес мусульман значительно сократился. Основной массой переселенцев были русские и украинцы, по мере увеличения их числа в городе рос удельный вес представителей православной конфессии. Увеличение представителей иудейского вероисповедания было обусловлено притоком в Евпаторию еврейского населения (см. табл. 3).

Таблица 3

#### Конфессиональный состав населения Евпатории во второй половине XIX – начале XX в.

Конфессиональные группы	Численность (в тыс. чел.)				Удельный вес (в %)			
	1866 г.	1886 г.	1896 г.	1913 г.	1866 г.	1886 г.	1896 г.	1913 г.
<b>Мусульмане</b>	4360	6070	5080	6200	51,96	35,83	28,30	23,02
<b>Православные</b>	1980	7200	7880	12420	23,59	42,50	43,90	46,11
<b>Иудеи</b>	1850	3200	4350	7100	22,06	18,85	24,23	26,36
<b>Армяно-григориане</b>	110	120	60	140	1,32	0,70	0,34	0,51
<b>Католики</b>	60	190	330	560	0,71	1,20	1,84	2,10
<b>Протестанты</b>	30	160	250	510	0,36	0,92	1,39	1,90

Составлено по: [20, с. 262; 27, с. 32-33; 12, с. 110; с. 21, с. 42-43].

Таким образом, во второй половине XIX – начале XX вв. в связи с уменьшением численности мусульман и увеличением православных и иудеев этно-конфессиональная ситуация в Евпатории изменилась кардинальным образом, что отразилось на социокультурном облике города и в дальнейшем стало одним из определяющих факторов его развития.

#### ВЫВОДЫ

Демографическое развитие Евпатории в 1861–1917 гг. было опосредовано как естественными, так и социально-экономическими факторами, связанными с общественно-политическими преобразованиями в Российской империи в результате реформ 1860-1870-х гг. Восточная война, оккупация Евпатории, эмиграция автохтонного населения привели город к демографической катастрофе. Культурное преобладание мусульманского населения в городской среде теряло свой удельный вес на протяжении второй половины XIX в., тогда как православное население, в лице русских и украинских переселенцев, увеличивалось. Создание соответствующих условий для переселенцев было возложено правительством на местное самоуправление, которое состояло в основном из крупных землевладельцев и городской



буржуазии. От экономического развития края зависело их личное благосостояние, поэтому они были заинтересованы в увеличении народонаселения. И в рамках своих полномочий они выполняли минимум, необходимый для притока рабочей силы, содействия развития хозяйства и курортного дела. Особенно интенсивно население города начало увеличиваться с 1880-х гг., когда процессы капитализации на полуострове достигли соответствующих темпов развития. Увеличение цен на землю сопутствовало росту арендной платы. Сельские жители, которые были не в состоянии платить землевладельцам, уходили в город, пополняя ряды разнорабочих, вследствие чего на местном рынке труда появлялось много дешевой рабочей силы. Таким образом, демографические изменения в Евпатории во второй половине XIX – начале XX в. предопределили дальнейшее развитие города.

#### СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аджиева, Л.С. Города Крыма в XIX в. : краткий очерк развития / Л.С. Аджиева // Black Sea Scientific Journal Of Academic Research. Multidisciplinary Journal. – 2015. – Volume 19. – Issue 01. – P. 20–31.
2. Аджиева, Л.С. Миграционные процессы в Крыму : влияние на сельское хозяйство (конец XVIII – начало XX вв.) / Л.С. Аджиева // Black Sea Scientific Journal Of Academic Research. Multidisciplinary Journal. – 2014. – Volume 16. – Issue 09. – P. 120–126.
3. Аджиева, Л.С. Курортное дело в Евпатории (конец XIX – начало XX вв.) / Л.С. Аджиева, Э.И. Комогорцев // Black Sea Scientific Journal Of Academic Research. Multidisciplinary Journal. – 2016. – Volume 28. – Issue 02. – P. 19–27.
4. Аджиева, Л.С. Реформа 1861 р. і земельні відносини у Криму / Л.С. Аджиева // The Caucasus : Economical and Social Analysis Journal Of Southern Caucasus. – 2014. – Volume 01. – Issue 02. – P. 35–38.
5. Аджиева, Л.С. Торговля в Евпатории и уезде в 1861–1917 гг. / Л.С. Аджиева, Э.И. Комогорцев // The Caucasus : Economical and Social Analysis Journal Of Southern Caucasus. – 2015. – Volume 09. – Issue 03. – P. 4–11.
6. Андриевский, Ф. Н. Статистический справочник Таврической губернии : Ч. 1 Статистический очерк Таврической губернии / сост. Андриевский Ф. Н.; под ред. Бененсона М. Е. – Симферополь : Издание Таврической Губернской земской управы, 1915. – 104 с.
7. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния Т. XI. книга II / Сост. 1-е отделение Деп. Генерального Штаба. – СПб. : издание типография Деп. Генерального Штаба, 1849. – 306 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР : Кримська область. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1974. – 624 с.
9. История России. XX век : 1894–1939 / под ред. А.Б. Зубова. – М.: Астрель АСТ, 2010. – 1023 с.
10. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1896 год. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1896. – 510 с.
11. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1897 год. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1897. – 522 с.
12. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1898 год. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1898. – 207 с.
13. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1899 год. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1899. – 564 с.
14. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 год. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1900. – 560 с.
15. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1901 год. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1901. – 560 с.
16. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1902 год. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1902. – 512 с.
17. Кутайсов, В.А. Евпатория. Древний мир. Средние века. Новое время / Кутайсов В.А., Кутайсова М.В. – Киев, 2007. – 284 с.
18. Маркевич, А. И. Таврическая губерния во время Крымской войны / А.И. Маркевич // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – 1905. – № 37. – С. 1–260.
19. Москвич, Г. Практический путеводитель по Крыму с приложениями / Г. Москвич. – Ялта, 1889. – 412 с.
20. Памятная книга Таврической губернии / Сост. под ред. К. В. Ханацкого. Вып. 1. – Симферополь : Типография Правления Таврической губернии, 1867. – 643 с.
21. Памятная книга Таврической губернии на 1914 / Сост. под ред. Г. Н. Часовникова / Изд. Тавр. ГСК. – Симферополь : Тавр. губ. тип., 1914. – 444 с.
22. Постановления заседаний Евпаторийского уездного земского собрания. – Симферополь : тип. Правления Таврической губернии, 1868. – 164 с.
23. Постановления заседаний Евпаторийского уездного земского собрания, созыва 1870 г. – Симферополь : тип. С. Спиро, 1871. – 157 с.
24. Раков, В. С. Мои воспоминания о Евпатории в эпоху Крымской войны / В.С. Раков. – Евпатория : Тип. М. Л. Мурованского, 1904. – 56 с.
25. Секиринский, С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783–1917 гг.) : автореф. на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 “История СССР” / С. А. Секиринский. – Львов, 1974. – 34 с.

26. Список населенных мест по сведениям 1864 г. XLI. Таврическая губерния / под ред. М. Раевского. – СПб. : Изд-е Центр. Статист. Ком. МВД ; Тип. К. Вульфа, 1865. – 121 с.
27. Статистика населения // Памятная книжка Таврической губернии. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX. Отдел II / [Сост. Статистическим бюро Таврического губернского земства под ред. К. А. Вернера]. – Симферополь : Издание Таврической губернской земской управы, Типография газеты Крым, 1889. – 107 с.
28. Статистический ежегодник России 1906 г. (год третий). – СПб. : Издание Центрального Статистического Комитета МВД, 1907. – 344 с.
29. Статистический ежегодник России 1916 г. (год тринадцатый). – СПб. : Издание Центрального Статистического Комитета МВД, 1918. – 80 с.
30. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. XL Таврическая губерния. – СПб. : Типография Исихора Гольдберга, 1903. – 268.
31. Уманц, А. Исторические рассказы о Крыме / А. Уманц. – Севастополь, 1887. – 235 с.
32. Усов, А. С. Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края / А.С. Усов // Крым. – 1928. – № 1 (5) б. – С. 75.

## MAIN PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT THE RURAL AREAS IN UKRAINE

Olga Shamanska

Vinnitsa National Agrarian University, Ph.D. in economics, Associate Professor (**Ukraine**)

e-mail: Lena-golub@mail.ru

### ABSTRACT

The article analyses the main problems of rural development in Ukraine and their causes. In work is determined that the difficult economic situation of rural development, insufficient funding of social services have led to the threat of destruction of its logistical and labour potential. It was studied the experience of the European Union countries in the shaping of the development of rural areas, the analysis of regularities and their trends of development. The author substantiates the role of government and the main directions of improvement of state regulation of rural areas, including: improving the state regulation of incomes of the rural population, in particular, payment for the work of the agricultural workers, improve their level to the national average; preplanning and implementation of state programs for development of social infrastructure in rural areas, improvement of villages; formation by the local state administrations integrated programmes of energy supply and energy saving programs in rural areas; usage of program-oriented approach as a tool of state regulation of rural development.

Rural areas play an important role in the functioning of any state. In average, the world's rural areas are 75% of the total area, where live the 51% of the world population. In these areas produced 32% of world GDP. Firstly, rural areas are the place of development which is not limited by agricultural production and the rural population. Therefore, rural development should be seen as an objective process that takes place within the appropriate socio-spatial system of society.

For Ukraine it is important to study foreign experience of formation the rural development, the analysis of regularities and their development trends. Important for the economy of the country, in the context of European integration should be the experience of the European Union countries.

The analysis showed that the European Union attaches the great importance to rural development, because in 27 EU countries the proportion of rural residents is 27,1% (according to the classification by population density), and mainly on rural areas (according to the classification at a regional level) live 20,1% the total population and the part of employment in agriculture ranges within 3-4% of the total number of employees. Rural development policy in European countries carried out under the Common Agricultural Policy (CAP) of the EU. During its evolution EU CAP gradually retreating from the principles that were based on territorial division, change to the approaches related to territorial coordination and compromise. The priorities of rural development policy of the EU for 2007-2013 were competitiveness, environment and land management, rich country and quality of life.

EU Common Agricultural Policy combines elements of regulatory-market, pricing, foreign trade and structural policies. As in agricultural economic sectorial and regional factors are integrated into one, gradually shifted the EU CAP aims from solving the problems of agriculture to the objectives of rural development. Therefore, speaking about modern agricultural policy of the EU, we must understand that it was formed and operates on the foundation and at the regional, primarily structural, policy. EU CAP in the broadest sense - is the overall direction of EU policy aimed at: improving the legal regulation of relations in the agricultural sector; improving administrative relations between the relevant institutions and entities in agriculture; adoption of commercially reasonable and efficient regulations that will contribute to increasing the competitiveness of EU agriculture and rural development; promoting further liberalization of EU agriculture under the WTO.

Another important aspect is that EU funding for development programs on rural areas is more than 20% of the budget of a common policy, in the US - from 11% to 27% of the budget of the Ministry of Agriculture, against Ukrainian 10% for agriculture and rural development in general. Based on the distribution of the budget, we can see that the lion's part of budget funds in Ukraine is still allocated for agricultural production but not for rural development. So, still in Ukraine dominated the narrow specialization approach to rural development. Although in many developed countries, this approach has proved to be ineffective in solving the problems of rural areas.

During the period of economic reforms it is necessary to intensify the development of rural areas to ensure their stabilization and economic recovery. These prospects require the use of certain tools, means, instruments and mechanisms of state regulation of the economy. Thus, the main criteria for sustainable rural development should be the improving the efficiency of agriculture, diversification of the rural economy as a whole, food security, natural increase of the rural population, raising the level and quality of life in the rural areas, maintenance the social control over historically mastered territories, improve soil fertility and environmental security in rural areas.

While the majority of these potential obstacles to the implementation of rural development, provided the use of modern and effective approach may overcome relatively quickly (from 1 to 10-15 years), in reference to administrative obstacles must say that they are currently the most influential barriers and overcoming them is most urgent and most difficult question. Until they are not solved, all other measures of modernization the rural areas in Ukraine will not be effective and will not lead to the desired results.

**Keywords:** rural areas, rural development, agricultural complex, socio-economic development of rural areas, state regulation of rural development.

## REFERENCES

1. Law of Ukraine "On Approval of the State Target Program of Ukrainian village till 2015" [Electronic resource]. - Access: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF/page4>.
2. Kosodiy, R.P. Rural development under globalization / Kosodiy, R.P. // Economics of agrarian enterprise. - 2009. - № 4. - P. 132-137.
3. Lisoviy, A.V. State regulation of development of rural areas: Monograph / Lisoviy, A.V. - K. Action, 2007. – 400 p.
4. Panteleeva, O.I. Changes in rural development policy in the developed countries: the possible solutions for Russia / Panteleeva, O.I. // Economics of agricultural and processing enterprises. - 2010. - №7. - 19 - 22.
5. On approval of the Concept of the State Target Program of sustainable development of rural territories till 2020: Cabinet of Ministers of Ukraine 03.02.2010 №121-p // zakon1.rada.gov.ua.
6. Yurchishin, V.V. Rural areas as system-factors of the agricultural sector in economy / Yurchishin, V.V. // Economics of agrarian enterprise.- 2005. -№ 3. -P. 3-9.
7. Budget Summary and Annual Performance Plan, Financial Year 2010, USDA, 12 p.
8. Situation and prospects for EU agriculture, December, 2010 / European Commission Directorate-General For Agriculture And Rural Development. Directorate L. Economic analysis, perspectives and evaluations // ec.europa.eu.

## ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ ПОЛЬЩІ кінця 1980-х – 2000-х років

Селіванова-Зеркаль Ірина Олександрівна  
Миколаївська загальноосвітня школа №19, голова методичного об'єднання викладачів гуманітарних  
дисциплін (Україна)  
e-mail: nikolaizerkal@mail.ru

### РЕЗЮМЕ

На основі монографічної дослідницької літератури Польщі та України робиться спроба зробити узагальнюючий історіографічний аналіз існуючого наукового доробку, визначаються особливості підходів та тематики науковців, звертається увага на напрямки які не набули ще достатнього висвітлення, створює умови для швидкого та ефективного використання посилань на роботи науковців в контексті досліджуваної теми кандидатського дослідження на базі Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

**Ключові слова:** сільське господарство, монографія, статистичне дослідження, законодавство, кооперація, приватна власність, ідеологія.

### РЕЗЮМЕ

На основе анализа монографий историков Польши и Украины предпринимается попытка сделать обобщающий историографический анализ существующих научных исследований, определяются особенности подходов и тематики работ, обращается внимание на направления которые не получили еще достаточного освещения, создаются условия для быстрого и эффективного использования ссылок на работы ученых в контексте исследуемой темы кандидатской работы на базе Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова.

**Ключевые слова:** сельское хозяйство, монография, статистическое исследование, законодательство, кооперация, частная собственность, идеология.

### ABSTRACT

On the basis of analysis of monographs of historians of Poland and Ukraine an attempt to do the summarizing historiography analysis of existent scientific researches is undertaken, the features of approaches and subjects of works are determined, attention applies on directions that did not get sufficient illumination yet, terms are created for the rapid and effective use of references to works of scientists in the context of the investigated theme of candidate's work on the base of the National pedagogical university of the name of Dragomanov.

**Keywords:** agriculture, monograph, statistical research, legislation, co-operation, peculiar, ideology.

### ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В умовах здійснення чергової реформаторської програми перетворень в сільському господарстві України мимоволі виникає бажання скористатись вдалим досвідом сусідньої країни – Польщі, яка не лише змогла утримати економіку від краху, а і на підставі сільськогосподарського виробництва забезпечувати сьогоднішні процеси стабілізації не лише економічних процесів, а також і соціальних. Саме тому авторкою було обрано темою дослідження історіографія проблеми сільського розвитку Польщі кінця 1980-х – 2000-х років. На сьогоднішній день відсутнє комплексне дослідження даної проблеми, розглядаються лише окремі аспекти без узагальнень та критичного аналізу. Таким чином, є необхідність проведення комплексного аналізу наукового історичного доробку науковців обох країн історичного розгортання реформування сільського господарства Польщі в постсоціалістичний період.

### ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історична робота науковців з приводу фіксації та аналізу перетворень в аграрному секторі Польщі розпочала своє становлення одночасно із самими соціально-економічними і суспільно-політичними перетвореннями, що наступили в країні після розпаду комуністичної системи. Протягом означеного періоду був напрацьований вагомий обсяг наукової літератури. З тим, аби досягти певної структурованості даного огляду нами було прийнято класифікацію, за якою даний доробок було поділено на два основні масиви: згідно з приналежністю до національно-державних наукових шкіл; за хронологічно - тематичним принципом.

Польська історична наука підходила до вивчення суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку Польщі в період посткомунізму як до одного з найбільш значимих наукових завдань. Перші наукові розвідки польських дослідників, присвячені вивченню широкого кола посткомуністичного розвитку, в тому числі змін у її сільському розвитку, з'явилися вже наприкінці 1980-х років. Слід зазначити, що для праць даного періоду був властивим критичний і об'єктивний аналіз подій і явищ. Досить повно досліджувалися ті суперечності, що виникали в діяльності органів влади, політичних інститутів, окремих



політиків тощо. Дотично об'єкт дослідження польськими дослідниками розглядався в узагальнюючих працях, присвячених соціально-політичним процесам, переходу від авторитаризму до політичного плюралізму і демократії. З числа таких синтетичних робіт виокремимо доробки В. Рашковського, Я. Карпінського, А. Дудека, М. Тимошовського, Я. Кеневича, Є. Хольцера [1–4]. В них події та явища новітньої доби розглядалися з позицій сучасних методологічних підходів. Дані дослідження стали результатом тривалої систематизації значного масиву фактологічного матеріалу, вивчення широкого кола історичних джерел, залучення статистичного матеріалу тощо. Зміни у сільському розвитку у дослідженнях, присвячених соціально-політичним процесам, розглядалися під кутом зору прагнення польського народу до утвердження національної державності, радикальних політичних і економічних перетворень.

Перетворення в сільських територіях Польщі розглядалися також у монографічних роботах, виконаних у науково-популярному жанрі. Передусім це роботи відомих науковців польського походження Н. Дейвіса, П. Вандича [5; 6]. Автори, охоплюючи реалії розвитку Польщі від найдавніших часів, звертали увагу на перетворення 1990–2000-х років, намагалися простежити тяглість процесів, подій і явищ, що мали місце в сільській економіці, ринкових, земельних відносинах.

В 2000-і роки інтерес польських істориків до модернізації цих процесів почав зростати і в силу потрапляння Польщі у нові політичні і економічні реалії – вступом до ЄС. З'явилися нові комунікативні можливості, розширювались дослідницькі методики. Дані принципи визначали якісно новий етап у польській історіографії. Проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного життя Польщі все ширше і критичніше переосмислювались у різножанровій науковій продукції. Окремі елементи аграрної політики Польщі розглядалися в роботах, присвячених суспільно-політичному розвитку. Таким підходом позначені роботи П. Байора, М. Кулеша, Р. Зіємби [7–9]. Визначальною рисою означених праць була їх аналітична критичність, авторська неупередженість, аналіз усього комплексу проблем, які переживало польське суспільство.

Комплексним підходом до вивчення процесу трансформаційних змін у внутрішньоекономічній сфері Польщі відзначалися роботи З. Блока, А. Чубинського, А. Пачковського, Е. Топольського [10–13]. Перетворення у сільському господарстві втвори розглядають як результат і водночас важлива складова трансформаційних процесів в країні.

Після 2004 р. активізувались дослідження процесу європейської трансформації. З'являлися роботи, які містили загальні висновки про позитивні і негативні наслідки членства в ЄС для Польської держави, були спеціальними, присвяченими змінам у сільському розвитку. Варто відзначити, що значна частка наукових досліджень виконувалась у жанрі агроісторичних досліджень. Вони опирались на солідну джерельну базу і стосувались процесів, що протікали в сільськогосподарському виробництві, соціально-побутовій сфері сільських територій.

Низку процесів, що протікали в польському сільському господарстві, на основі сільськогосподарського перепису 2010 р. аналізували співробітники Інституту сільського господарства, продовольства і економіки: В. Єзв'як, В. Михна, З. Мірковська. В роботі [14] автори, використовуючи суму даних для підготовки прогнозів розвитку села, детально проаналізували зміни в цінах на сільськогосподарську продукцію та засоби виробництва, середньому рівні зарплати, структурі посівів, врожайності тощо.

Протягом 1990–2000-х років в Польщі постійно зростав інтерес до різних проблем сільського господарства з боку аграрних економістів. Підготовлена робота Р. Жчесни [15] присвячувалася аналізу просторової структури польського сільського господарства на початку 1990-х років. Автор ставив завдання дати відповідь на такі питання: якими були підсумки попереднього розвитку сільського господарства?; які зміни на селі відбувались внаслідок реструктуризації?; наскільки сільськогосподарське виробництво в цілому по країні і окремих регіонах відповідає потребам населення?; якою має бути кінцева модель сільського господарства, а також максимально поінформувати суспільство про зміни, що протікали на селі?

Певною репрезентативністю та інформаційною насиченістю вирізнялись роботи, підготовлені в Україні у рамках двосторонньої праці. Авторами їх найчастіше були аналітики і експерти неурядових організацій, агентств тощо. В 2003 р. побачила світ одна з таких публікацій [16], підготовлена за підтримки польсько-американо-української ініціативи по співпраці (ПАУСІ) на виконання проекту «Використання польського досвіду для формування громадської думки в Східній Україні щодо євроінтеграційних процесів», де подана широка палітра становлення та розвитку відносин між Польщею і ЄС, досягнень щодо відповідності стандартам ЄС.

В Польщі було підготовлено низку публікацій, у яких аналізувався досвід підготовки Польщі до вступу в ЄС. Авторами публікації виступали аналітики та менеджери, які працювали в різних органах євроінтеграції, Міністерствах Польщі. В 2002 р. було підготовлене колективне видання [17], за фінансової підтримки Комітету з питань євроінтеграції в рамках «малих грантів 2002 року, у якому подавались джерела та форми зовнішньої допомоги для Польщі, еволюція напрямків реалізації програми Phare, аналізувалась ефективність заходів щодо розвитку ринку землі, маркетингових операцій з сільськогосподарською продукцією, змін в сільській інфраструктурі, створення сільськогосподарської консультативної служби, коригування контролю за якістю продукції тощо.

Авторами публікацій часто виступали керівники науково-дослідницьких проектів, які стосувались реформування різних сфер сільського господарства. В 1999 р. опублікував роботу Є. Банські [18], який очолював проект з впровадження реформ в проблемних регіонах Польщі. Беручи за основу власні матеріали та статистику сільськогосподарського перепису 1996 р., автор проаналізував еволюцію змін в

сільському господарстві у вимірі регіонів, які були віднесені до проблемних. Дане дослідження мало практичне значення, оскільки його положення широко використовувалося при розробці планів і стратегій розвитку сільських територій.

У 1999 р. побачила світ робота Р. Жчесни, виконана у жанрі географії і продуктивних сил Польщі [19]. Автор зробив спробу представити зміни, які відбулися в просторовій структурі сільського господарства і харчової економіки в 1988–1996 рр. Користуючись матеріалами сільськогосподарських переписів, що проводились відповідно в 1988 і 1996 рр., автор намагався усунути ті суперечності, які мала наукова література, в тому числі у з'ясуванні причин і наслідків змін у сільському господарстві окремих регіонів. Автор розглянув зміни у землекористуванні, у відносинах власності, зайнятості на селі, урожайності окремих культур, продуктивності худоби. Цінність роботи і в тому, що автор з'ясував економічні причини змін у посівних площах окремих культур, поголів'ї худоби, а також наслідки виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. Автор мовою цифр зробив спробу неупереджено презентувати ті зміни, що відбувалися у польському сільському господарстві, з врахуванням того факту, що в сформованому «інформаційному шумі» навколо змін, були представлені різні погляди і думки, часто суперечливі. Метою даного дослідження автор бачив у спробі змінити уявлення на ті зміни, які вже відбулися, в результаті реструктуризації й переходу до ринку, адміністративної реформи.

Дослідження процесів сільського розвитку Польщі в добу посткомунізму та інтеграції до ЄС неможливо без врахування напрацювань польських вчених, які тривалий час працювали в органах державної влади та управління і мали формат наукових монографій. Зокрема, йдеться про праці Г. Колодко – відомого польського фінансиста, А. Куклінські – економіста [20; 21].

Розвиток української полоністики відбувався поступово, по мірі утвердження тенденції необхідності інтелектуального переосмислення поглядів на тих, хто живе поряд, усвідомлення власного місця на політичній арені Європи і світу. Вітчизняна історіографія включає в себе значну за обсягом літературу, в якій безпосередньо чи опосередковано розглянуто проблему сільського розвитку Польщі. Знаковою подією 2000-х років у студіюванні проблеми стало напрацювання теоретичних, методологічних передумов для об'єктивного відтворення її різних аспектів. У цьому сегменті робіт вигідно позиціонується історіографічний доробок Л. Алексієвця [22]. Дане дослідження стало першим у вітчизняній полоністиці, де зроблено спробу комплексно проаналізувати становлення історіографії суспільно-політичних змін у Польщі після розпаду соціалістичної системи. Автор статті, досліджуючи на широкому історіографічному і фактологічному матеріалі провідні тенденції розвитку знань з історії політичних процесів у постсоціалістичній Польщі, подає аналіз праць, опублікованих польськими, українськими і російськими дослідниками, визначає позитивні набутки, а також окреслює і прогалини, що залишалися і представляли наукову важливість продовження дослідницької роботи.

Об'єкт роботи фрагментарно знаходив висвітлення у працях загального характеру, у яких розглядалися суспільно-політичні процеси у Польщі. Це роботи підручкового формату, в яких у стислих нарисах висвітлювалися основні напрямки аграрної політики Польщі, загальні тенденції сільського розвитку, інтеграційні процеси. В Україні вивчення історії слов'янських народів залишалось важливою ділянкою навчального процесу у вищих навчальних закладах історичного профілю. Склалась добра традиція підготовки підручників та посібників. Фундаментальністю вирізнялись підручники В. Ярового, А. Чернія, В. Чернія, Є. Пучака, М. Кріля [23–26]. Першим в українській історіографії синтезом історії Польщі стала узагальнююча праця львівських науковців Л. Зашкільняка, М. Крикуна [27]. На основі фахового опрацювання багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової думки, автори провели комплексний аналіз політичного розвитку Польщі в історичній ретроспективі, в т. ч. і новітній період. Характерно, що процес сільського розвитку дослідники аналізували у вимірі європейської інтеграції Польщі, зовнішньо-, внутрішньополітичних перетворень тощо. Окремі аспекти політико-правових передумов інтеграції Польщі до ЄС розглядалися у фундаментальних роботах С. Віднянського [28; 29].

Вітчизняними фахівцями започатковані дослідження проблем змін в організації європейської моделі сільського господарства, та місця в ній заходів у галузі сільського господарства з підготовки до вступу в ЄС країн-претендентів. У цьому плані піонерським було дослідження Л. Сіріченко [30], у якому відображена процедура вступу Польщі до ЄС, показано місце і роль її сільського господарства в організації агропромисловості у ЄС, з'ясовано деякі елементи економіко-екологічного та суспільного чинника агросфери співдружності.

Проблеми сільського розвитку Польщі знайшли відображення у роботах, які найчисельніше були представлені в історіографії і присвячувались інтеграції Польщі до ЄС. З поміж робіт українських істориків у висвітленні цієї проблеми варто виділити дослідження Л. Алексієвця, В. Гевко, Р. Стрільчука, О. Білянського, Н. Чорної [31–34]. Зауважимо, що праці зазначених авторів, підготовлені на ґрунтовній джерельній основі, подавали широку палітру історичних передумов інтеграції Польщі, нормативно-правового забезпечення інтеграції, налагодження та здійснення відносин з європейськими структурами тощо.

Вагомий сегмент української полоністики представляють роботи виконані фахівцями, що представляли такі напрями як політологія, етнодержавознавство, етнологія тощо. Державно-політичний розвиток посткомуністичних країн знаходився серед дослідницьких пріоритетів вітчизняних політологів. У цьому контексті заслуговують на увагу роботи С. Бочарова, Г. Зеленько, С. і О. Антоноуків, І. Поліщука, В. Струтинського [35–39]. Вітчизняними політологами сільський розвиток Польщі розглядався у взаємозв'язку з проблемами ходу модернізації політичної, економічної, соціально сфер у контексті вимог

ЄС, трансформації громадської думки, інституційно-правового механізму забезпечення інтеграції до вимог аграрної політики ЄС. В монографії С. Бочарова зроблена спроба з'ясувати такі малодосліджені аспекти європейської інтеграції Польщі як взаємозв'язок між процесами євроінтеграції і європеїзації Польської держави; специфічні риси партнерських відносин між Польщею і ЄС, поступальність та спадковість процесу євроінтеграції тощо. Автор з'ясував низку обставин переговорного процесу за тематичною сферою «сільське господарство», набуття досвіду лобювання власних інтересів на аграрних і світових ринках, інтеграції окремих аграрних ринків Польщі та груп виробників до нових умов. Політолог Г. Зеленько у широкому аспекті реалізації стратегії «політичної модернізації» Польщі з'ясувала низку обставин, в тому числі традиційних агроекономічних, які сприяли даному процесу.

В роботах Т. Зінчука, М. Зубець, Б. Панасюка, Е. Крупінського аналізувався процес наднаціонального регулювання, що визначався спільною аграрною політикою ЄС, наслідки втілення концепції багатофункціональності, сталості та стабільності сільського розвитку, яка реалізовувалася в межах євроспільноти [40–42]. До окремої групи праць авторства аграрних економістів слід віднести ті, у яких розглядалися зміни в економічному потенціалі сільського господарства Польщі. В Україні були опубліковані праці, в яких розкривались стартові умови трансформацій у окремих регіонах тощо.

Вітчизняні аграрні економісти у контексті переосмислення економічних змін в Україні 1990–2000-х років звертались до досвіду Польщі в її адаптації у сферах власності та зовнішньоекономічних відносин, механізмах переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки, досліджувались зміни в грошово-кредитних відносинах тощо. В роботах С. Чеботаря [43] було зроблено ґрунтовний аналіз стратегій приватизацій у польському сільському господарстві, структурних змін, пов'язаних з деконцентрацією виробництва та політики вільного ціноутворення. Вітчизняними фахівцями глибоко опрацьовувався польський досвід державної підтримки сільськогосподарського виробництва. З поміж таких робіт варто виділити дослідження М. Кропивко, В. Власова, М. Онищука, О. Овсяннікова, М. Ващука [44–47].

Окремий блок агроекономічних публікацій стосувався формування сільськогосподарських ринків та розвитку зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією. В цьому контексті вигідно позиціонувалися роботи С. Кваші, М. Карпенко, Н. Горін, Т. Осташко [48–51]. Досліджуючи сільськогосподарський аспект приєднання Польщі до ЄС, Н. Горін розглянула широке коло торгово-економічних проблем, які розв'язувались на даному етапі розвитку: інвестування виробництва, введення квот на продукцію, інструмент компенсацій, застосування митних тарифів тощо. В даному дослідженні подана загальна характеристика сільського господарства Польщі, порівняно з країнами Центральної і Східної Європи, окреслено місце галузі на світовому продовольчому ринку.

Окремий блок агроекономічних публікацій становлять ті, у яких досліджувались проблеми екологічного чинника сільгоспвиробництва Польщі. Мета даних видань – сформувати наукове підґрунтя економічних поглядів на проблеми екологізації сільського господарства, здійснити системний аналіз основних тенденцій становлення і розвитку екологічного виробництва. В роботах О. Дудара, О. Гуцуленко, М. Зубця, О. Письменської [52–55] розглядались окремі аспекти реалізації однієї з складових Спільної аграрної політики ЄС – забезпечення екологічно чистого виробництва, з'ясовані природні, економічні, політичні, виробничі передумови розвитку даного виду виробництва. Автори подають динаміку зростання чисельності таких господарств, площ угідь, що залучались у дане агровиробництво, їх місце у сільському господарстві Польщі тощо.

Наступну агроекономічну групу робіт представляли дослідження, у яких розглядались соціальні аспекти розвитку сільських територій Польщі, аналізувалися агрополітичні рішення Польщі і органів ЄС. Вони різнопланові, виконані вченими, що займалися розв'язанням близьких і водночас відмінними науковими проблемами. Роботи: Л. Українець, М. Лесів присвячувались ролі сільського підприємства у розвитку сільських територій; І. Графовой – сільському туризму; А. Ключник, А. Гоцелюк – розвитку сільських територій [56–58].

Науково-пізнавальний інтерес у контексті теми представляли також праці російських науковців. Серед робіт загального характеру вирізнялася колективна монографія [59], яка містила цінні концептуальні викладки суспільно-політичного розвитку Польщі після розпаду комуністичної системи. Протягом 1990–2000-х років російські дослідники підготували низку робіт різного формату присвячених таким питанням, як стратегії економічного і політичного розвитку країн Центральної Європи, політичні зміни у Європейському Союзі. Результати входження до ЄС країн Центральної Європи у контексті унормування земельних відносин, фінансової підтримки, торгівлі сільгосппродукцією, розглянуті у виданні «Аграрна реформа в країнах Центрально-Східної Європи і Росії (1990–2000)» [60]. Попри високий науковий рівень даної роботи, визначальною її рисою була категорична оцінка «східного розширення» ЄС, та перекіс в оцінках больових місць у трансформаційних перетвореннях країн-претендентів, у тому числі і Польщі.

Для досліджень Л. Ликошіної, С. Глінкіної, Б. Філіппової [61–63] властивим було охоплення широкого кола проблем: вивченню піддавались різні аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку окремих країн. В них переважали оціночні судження, на які мали вплив загальні дискусії, що тривали в російській історіографії, стосовно перспектив розвитку Польщі в єдиному європейському просторі та пошуку союзників у новій геополітичній ситуації.

## ВИСНОВКИ

Огляд історіографії та іншої літератури свідчить, що серед перелічених праць відсутні комплексні дослідження проблеми сільського розвитку впродовж 1990–2000-х років, коли Польща пройшла практично два етапи у своєму розвитку. Це слугувало мотиваційним чинником для обрання теми дисертаційного дослідження та прагнення все більшого осмислення змін у сусідній, дружній країні.

## СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Dudlek A. Historia polityczna Polski (1989–2005) / A. Dudlek. – Krakow: Wydawnictwo ARKANA, 2007. – 535 s.
2. История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер; [пер. с польск.]. – М.: Изд-во „Весь мир”, 2004. – 544 с.
3. Karpinski Y. Trzecia niepodleglosc. Naynowsza historia Polski / Y. Karpinski. – Warszawa, 2001. – 345 s.
4. Roszkowski W. Historia Polski (1914–2001) / W. Roszkowski. – Warszawa, 2003. – 496 s.
5. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич. – К.: Критика, 2004. – 464 с.
6. Демократия, социальное государство, рыночная экономика: Материалы семинара (30.10 – 7.11.1993). – Варшава, Б.г. – 56 с.
7. Иванов И.Д. Европа регионов / И.Д. Иванов. – М.: Международные отношения, 1998. – 398 с.
8. Береговий М. Шляхи формування світової та національної продовольчої безпеки / М. Береговий // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2002. – №1. – С.24-32.
9. Лесів М.М. Сільське підприємництво як фактор стимулювання розвитку сільських територій Польщі / М.М. Лесів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kbara.kharkov.ua/e-book/dl2008-2/doc/5/06.pdf>
10. Blok Z. Transformacja yako konwersja funkcji wewnatrzsystemowych na przykladzie Polski / Zbigniew Blok. – Poznan, 2006.
11. Paczkowski A. Pol Wieku Dziejow Polski / Andrzej Paczkowski. – Warszawa, 2007. – 463 с.
12. Топорнин Б.Н. Европейские сообщества: право и институты (Динамика развития) / РАН, Ин-т гос-ва и права / Б.Н. Топорнин. – М., 1992. – 183 с.
13. Шевчук С. Ніццький договір і розширення ЄС / С. Шевчук, І. Кравчук, А.Пендак та ін. (пер.); С.Шевчук (наук. ред.); Центр порівняльного права. – К.: Логос, 2001. – 195 с.
14. Регулярні звіти щодо акцесійного прогресу Польщі (Regular reports on Poland's progress towards accession 1998–2002). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europa.eu.int>
15. Szczesny Roman. Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1988–1996 / Szczesny Roman. – Warszawa, 1999. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata>
16. Польща – твій діловий партнер. – Варшава: Міністерство економіки, Інститут кон'юнктури і цін зовнішньої торгівлі, 2005. – 181с.
17. Procesy zachodzące w rolnictwie polskim w latach 1990-2010, projekcje na rok 2013 i pożądana wizja rolnictwa w 2020 roku. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://revolution.allbest.ru/geography/00428875\\_0.html](http://revolution.allbest.ru/geography/00428875_0.html)
18. Banski I. Obszary problemowe w rolnictwie Polski / Ierzy Banski. – Warszawa, 1999. – 35 p.
19. Шаповал О. Оптові ринки: розкіш чи необхідність? / О. Шаповал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a7d.com.ua/agropolitika/1234-optovi-rinki>
20. Концепція Екологічної Конституції землі – правова основа стратегії сталого розвитку // Збірник наук.-технічних праць. – Львів: Укр. ДЛТУ, 2002. – 216 с.
21. Кулина С.Я. Вплив державної підтримки на розвиток аграрного сектору економіки в Польщі / С.Я. Кулина // Економіка АПК. – 2007. – №6. – С.133–139.
22. Antony Leopold. Warunki i przeslanki przekształcen rolnictwa polskiego / Antony Leopold // Transformacja rolnictwa polskiego w perspektywie integracji ze wspolnotami Europejskimi. Pod redakcja Antoniego Marzalka. – Lodz: Wydawnictwo Uniwersytetu Lodzkiego. – 1993. – S.52–68.
23. История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер; [пер. с польск.]. – М.: Изд-во „Весь мир”, 2004. – 544 с.
24. Кровяк А. Интеграции Польши и Украины в европейскую экономическую систему / А. Кровяк; Донецкий национ. ун-т. – Донецк, 2006. – 240с.
25. Чибисова Л.Б. Основы международной эколоого-экономической деятельности: учеб. пособие / Л.Б. Чибисова. – Севастополь, 2005. – 253 с.
26. Agenda 2000. Opinia Komisji Europejskiej o wniosku o czlonkostwo Polski w Unii Europejskiej // Monitor Integracji Europejskiej. – 1997. – Wydanie specjanie. – S.7–12.
27. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Ганна Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 215 с.
28. Гантовський М.М. Європейський правовий простір: концепція та сучасні проблеми / М.М. Гантовський. – К.: Видавн. дім „Промені”, 2005. – 222 с.
29. Karpinski Y. Trzecia niepodleglosc. Naynowsza historia Polski / Y. Karpinski. – Warszawa, 2001. – 345 s.
30. Сіріченко Л.Б. Сільське господарство країн Євросоюзу (компаративний аналіз структурних змін): автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Л.Б. Сіріченко. – Донецьк, 2012. – 18 с.



31. Алексієвцев Л.М. Україна і Польща: шляхи співробітництва (1991–2004) / Л.М. Алексієвцев, В.Р. Гевко. – Тернопіль: Редакційно-видавничий центр ТНПУ імені В. Гнатюка, 2009. – 153 с.
32. Біттер О. Де наші аграрні успіхи? Або про те, чому споживчий кошик сусіда майже наполовину дешевший, ніж український / О. Біттер, Ю. Губені // День. – 2012. – 3 липня.
33. Стрільчук Р. Реінтеграція Польщі у світові та євроатлантичні структури (1989-1993) / Р. Стрільчук // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Вип. 173/174. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 183-195.
34. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО України) Ф.5233. Фонд Адміністрації Президента України. Оп.1. Спр.400. Документи щодо розвитку співробітництва між Україною і Європейським Союзом, українсько-французького співробітництва.
35. Бочаров С.В. Шлях Польщі до Європейського Союзу: [монографія] / С.В. Бочаров. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 270 с.
36. Зеленюк Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Ганна Зеленюк. – К.: Критика, 2003. – 215 с.
37. Антонюк С. Політичні партії Польщі: особливості формування та розвитку (1989–2007 рр.) / С. Антонюк, О. Антонюк // Історія. Філософія. – 2007. – №5. – С.30–39.
38. Поліщук І. Незалежний польський шлях / І. Поліщук // Політика і час. – 2006. – №6. – С.37–48.
39. Струтинський В. Сучасні проблеми розвитку парламентаризму в країнах Центральної Європи (на прикладі Польщі) / В. Струтинський // Європа: ідеї та процеси: матеріали наукового симпозиуму. – Чернівці: Прут, 1998. – С.63–76.
40. Зінчук Т.О. Соціальний захист сільського населення в країнах Центральної та Східної Європи – членах Європейського Союзу / Т.О. Зінчук, Н.М. Куцмус // Економіка АПК. – 2006. – №3. – С.102–109.
41. Зубець М.В. Сільське господарство світу в умовах глобалізації / Зубець М.В., Білорус О.Г., Власов В.І. // Вісник аграрної науки. – 2005. – №10. – С.5-9.
42. Крупінський Е. Сільське господарство Польщі і Європейський Союз / Е. Крупінський // Вісник аграрної науки. – 2004. – №7. – С.5–9.
43. Чеботар С.І. Економічні реформи у Польщі: українсько-польські порівняльні дослідження: автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. економ. наук: спец. 08.05.01 / С.І. Чеботар. – Тернопіль, 2001. – 21 с.
44. Ващук М.С. Система державної підтримки сільського господарства Польщі / М.С. Ващук // Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.149–154.
45. Власов В. Сільське господарство Польщі після вступу до Європейського Союзу / В. Власов, М. Онищук, О. Овсянніков // Економіка АПК. – 2005. – №12. – С.116–121.
46. Волик А.М. Економічний механізм діяльності кооперативних формувань в зарубіжних країнах / А.М. Волик // Економіка АПК. – 1998. – №1. – С.90-95.
47. Кропивко М. Державне інвестиційне забезпечення сільськогосподарського виробництва Республіки Польща / М. Кропивко // Агроінком. – 2006. – №2. – С.65–70.
48. Горін Н.В. Система регулювання зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією: досвід Польщі / Н.В. Горін. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 110 с.
49. Кваша С. Удосконалення аграрних зовнішньоекономічних відносин та особливості регулювання аграрного ринку в країнах ЄС / С. Кваша // Економіка АПК. – 2002. – №6. – С.17–21.
50. Ключник А.В. Європейський досвід розвитку сільських територій / А.В. Ключник, А.Ю. Гоцелюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток менеджменту виробничої сфери в умовах глобалізації». – Вісник НУК. – 2011. – С. 131–137.
51. Осташко Т.О. Закономірності і особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі країн з перехідною економікою / Т.О. Осташко // Економіка прогнозування. – 2003. – №1. – С.1–13.
52. Дем'яненко С. Спільна аграрна політика ЄС: суть, тенденції та значення для України / С. Дем'яненко // Економіка України. – 2003. – №3. – С.80-86.
53. Дудар О.Т. Формування систем органічного агровиробництва / О.Т. Дудар // Економіка АПК. – 2012. – №8. – С.31-38.
54. Зубець М. Сільське господарство Польщі напередодні інтеграції з ЄС / М. Зубець, Б. Панасюк // Актуальні проблеми економіки України. – К.: Аграрна наука, 2004. – С.66–76.
55. Письменська О.А. Розвиток органічного сільського господарства в Європі / О.А. Письменська // Економіка АПК. – 2012. – №2. – С.141–144.
56. Графова І.О. Розвиток сільського туризму в Європі / І.О. Графова // Економіка АПК. – 2007. – №7. – С.148–152.
57. Ключник А.В. Європейський досвід розвитку сільських територій / А.В. Ключник, А.Ю. Гоцелюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток менеджменту виробничої сфери в умовах глобалізації». – Вісник НУК. – 2011. – С. 131–137.
58. Українець Л.А. Аналіз впливу агротуризму на розвиток інфраструктури сільських територій на прикладі Польщі / Л.А. Українець, М.М. Лесів // Вісник Львівського інституту економіки і туризму. – 2010. – №5. – С. 293–298.
59. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. – Т.3. Трансформация 90-х годов. – Ч.1. – М., 2002. – 512 с.



60. Аграрная реформа в странах Центрально-Восточной Европы и России (1990-2000) /РАН, Институт международных экономических и политических исследований. – М.: Наука, 2003. – 255 с.
61. Глинкина С. Центрально-Восточная Европа на пути в Евросоюз / С. Глинкина // Новая и новейшая история. – 2007. – №3. – С.46–65.
62. Лыкошина Л. Специфика состояния польского общественного сознания и революция 1989 г. / Л. Лыкошина // Революция 1989 г. в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие / отв. ред. Г.Н. Севостьянов. – М.: Наука, 2001. – С.113–119.
63. Филиппов Б. Польша в поисках выхода из кризиса / Б. Филиппов // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – №3. – С.49–63.

## THE ESSENCE OF THE CORPORATION DEVELOPMENT IN UKRAINE

Oksana Khilukha<sup>1</sup>, Lubov Lypych<sup>2</sup>

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ph.D. in economics (Ukraine)<sup>1</sup>

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ph.D. in economics, Full Professor (Ukraine)<sup>2</sup>

e-mail: oksanalipych@gmail.com<sup>1</sup>, lypych@list.ru<sup>2</sup>

### ABSTRACT

The historical emergence of the domestic corporate form of business was not due to the requirements of the economic practice, but by the attempts of the legislative regulation to create the institute of market economy. In the economic code of Ukraine, the category of Corporation is defined as: "a Contractual Association, created on the basis of a combination of productive, scientific and commercial interests of the companies that have teamed up with their delegation of certain powers of centralized regulation of the activities of each of the participants in the management bodies of the Corporation" (part 3, article 120) [1].

The concept of corporate enterprises includes such approaches to the interpretation of the definition of the «corporation»:

The collective forms of enterprises that can exist in the form of joint stock companies of open and closed types.

A special kind of entities, characterized by transnational activities, large size, dominant market position.

Institutional rules model, system – related institutions that has the features of structural units of the environment in which they operate, and therefore influence the actions or behavior of persons providing its functioning.

This approach, in our opinion, is the most complete and comprehensive as takes into account the interaction and influence of stakeholders on the corporate enterprise.

Corporate relations have difficult social nature. On the one hand the participants of corporate relations regulate all legal relationships at corporate level, on the other hand, the state regulates the general procedure for establishing corporate relations at the legislative level and according to the general principles of corporate entities relations with the government. The combination of law and corporate norms give rise to the problem of relations between these two regulatory systems, where the key issue is disclosure of information on corporate governance of joint stock companies members.

According to the data given in the annual report National Commission on Securities and Stock Market, the number of joint stocks that reveal information about the state of corporate governance starting in 2011 decreased by 32%, also tends to decline in the number of companies that plan to include its shares listed on the stock exchanges.

Let us characterize the basis of corporate enterprise features in Ukraine.

- unity, which is the industrial and technical integrity, defines common activity of all structural divisions and organizational unity that is expressed by the only organizational structure, hierarchical subordination of lower levels of management subsystems by the higher ones;

- purposefulness - the existence of the organization aims to meet a number of goals, direct, ensuring its general social existence and, in particular, the needs of society, the state and so on [12].

- openness is manifested in a close collaboration of the enterprise with the external environment. Under the influence of the external environment the organization operates, transforms, develops or if it is unable to adapt or manage this effect, ceases to exist as an independent legal system.

So, corporate enterprise is treated as a model of institutional norms, system related institutions that have the features of structural units of the environment in which it operates, and, therefore, affects actions or behavior of the persons, who ensure its functioning. Within the corporate enterprise we separate an institute of shareholders (owners) hired senior managers reporting to owners (top-managers); other stakeholders. The main task of management is to ensure balance among institutional interests.

**Keywords:** corporation, corporate enterprise, corporate rights, the interests of stakeholders, features of corporate enterprises.

### REFERENCES

1. Hospodars'kyi kodeks Ukrainy. - KH.: TOV "Odissey", 2003.- 248 s.
2. Zakon Ukrainy "Pro hospodars'ki tovarystva" vid 19.09.91, № 1576-KHII // Vidomosti Verkhovnoyi Rady, 1991. - № 49. - st. 682
3. Zakon Ukrainy "Pro aktsionerni tovarystva" vid 17.09.2008 № 514-VI // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy, 2008. - N 50-51. - st. 384
4. Zakon Ukrainy "Pro tsinni papery ta fondovyy rynok" vid 23.02.2006 № 3480-IV // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy, 2006. - N 31. - st.268
5. Astapova H. V. Orhanizatsiyno-ekonomichnyy mekhanizm korporativnoho upravlinnya aviapidpryemstvom na osnovi prava trudovoyi vlasnosti / H. V Astapova. – K. : Nats. aviats. un-t., 2006. – 244 s.
6. Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukayins'koyi movy / uklad. i holov. red. V. T. Busel. – K. : Irpin': VTF «Perun», 2009. – 1736 s.

7. Hryn'ova V. M. Orhanizatsiyno-ekonomichni osnovy formuvannya systemy korporatyvnoho upravlinnya v Ukraini / V. M. Hryn'ova, O. YE. Popov: monohrafiya. – Kharkiv: Vyd. KHDEU, - 2003. - 324 s.
8. Davydenko N. V. Korporatyvne upravlinnya / N. V. Davydenko, A. V. Buryak: navchal'nyy posibnyk. – K.: TSP «Kompriynt», 2014. – 346 s.
9. Douns. Dzh. Fynansovo-ynvestytsyonny slovar' / Dzh. Douns, Dzh. É. Hudman. –M. : YNFRA-M, 1997. – 586 s.
10. Ekonomichna entsyklopediya: U tr'okh tomakh. T.2 / [redkol.: S. V. Mochernyy (vidp. red.) ta in.]. - K.: Vydavnychyy tsentr «Akademiya», 2009. – 864 s
11. Zotov V. V. Ynstytutsional'nye problemy realizatsyy systemnykh funktsyy ékonomiky / V. V. Zotov, V. F. Presnyakov, V. O. Rozental' // Ékonomycheskaya nauka sovremennoy Rossyy. – 2001. – № 3 – S. 51–69.
12. Kostyuk A. N. Korporatyvnoe upravlenye v banke: monohrafiya / A. N. Kostyuk. - Sumy: HVUZ UABD NBU, 2008. –332 s.
13. Lipych M. A. Vplyv povedinkovykh chynnykiv na tsinoutvorenniya na fondovomu rynku / M.A. Lipych // Monitorynh birzhovoho rynku. - 2014. - № 10. - S. 21-25.
14. Momot T. V. Khark. nats. akad. mis'k. hosp-va. Vartiso-orientovane korporatyvne upravlinnya: vid teorii do praktychnoho vprovadzhennya. / T. V. Momot. – KH. : Khark. nats. akad. mis'k. hosp-va, 2006. – 380 s.
15. Nazarova H. V. Kerivnytstvo aktsionernym tovarystvom: orhanizatsiynny, rehulyatornyy ta motyvatsiynny aspekty / H. V. Nazarova. – KH. : KHNEU, 2010. – 244 s.
16. Povazhnyy A. S. Problemy upravleniya y orhanyzatsyy deyatel'nosti aktsyonernykh obshchestv v Ukraine : monohr. / A. S. Povazhnyy; NAN Ukrainy. Yn-t ékonomiky prom-cty, Donets. hos. akad. upr. - 2-e yzd., pererab. y dop. - Donetsk, 2002. - 299 c.
17. Popov O. YE. Teoretyko-metodolohichni ta kontseptual'ni zasady formuvannya orhanizatsiyno-ekonomichnoho mekhanizmu korporatyvnoho upravlinnya / O. YE. Popov. – KH. : INZHEK, 2009. – 357 s.
18. Pryntsypy korporatyvnoho upravlinnya Ukrainy - K.: DKTSPFR, 2003. - 35 s.
19. Strakhova L.P. Korporatyvnye obrazovannya v sovremennoy ékonomiky / L. P. Strakhova, A. E. Bartenev // Menedzhment v Rossyy y za rubezhom. - 2000. - №6. - S.25.
20. Berle, A., Means, G. (1932). The modern corporation and private property. New York: Macmillian.
21. Blair M. (1995). Ownership and Control: Rethinking Corporate Governance for the Twenty-First Century. Washington: Brookings Institution.
22. Hart, O. (1995). Corporate governance: some theory and implications. Economic Journal, 105 (9), 678-698.
23. Post, J. E., Preston, L. E., & Sachs, S. (2002). Redefining the corporation: Stakeholder management and organizational wealth. Stanford University Press.
24. Shleifer, A., Vishny, R. (1997). A survey of corporate governance. Journal of Finance, 52(2), 737-783.
25. Velentzas, I., Broni, G. (2010). Business Ethics, Corporate Governance, Corporate Social Responsibility, Ildza: luS.
26. Corporation [Електронний ресурс] // Investopedia – Режим доступу: <http://www.investopedia.com/terms/c/corporation.asp>.

## ЕКСПОРТООРІЄНТОВАНА СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НІМЕЧЧИНИ

Струк Олександра Ігорівна

Львівський національний університет імені Івана Франка, аспірант кафедри міжнародного економічного аналізу і фінансів факультету міжнародних відносин (Україна)

e-mail: olexandra.struk@gmail.com

### РЕЗЮМЕ

На основі статистичних даних Світового Банку здійснено економетричний аналіз макроекономічних показників Німеччини та підтверджено реалізацію експортоорієнтованої стратегії економічного розвитку. Особливу увагу зосереджено на особливостях торговельної політики, ключових елементах та методах успішної реалізації експортоорієнтованої стратегії. Результати аналізу сучасного стану економіки держави та її інституційного середовища підтверджують ефективність реалізованої стратегії. Зокрема Німеччині притаманний високий рівень конкурентоспроможності та економічної свободи за результатами дослідження Світового Економічного Форуму та Heritage Foundation.

**Ключові слова:** Німеччина, експортоорієнтована стратегія, економічний розвиток, торговельна політика, інструменти, методи.

### РЕЗЮМЕ

На основе статистических данных Мирового Банка осуществлен эконометрический анализ макроэкономических показателей Германии и подтверждено реализацию экспортно-ориентированной стратегии экономического развития. Особенное внимание обращено на: оценку особенностей торговой политики; ключевые элементы и методы успешной реализации экспортно-ориентированной стратегии. Результаты анализа современного состояния экономики государства и его институциональной среды подтверждают эффективность реализованной стратегии. В частности Германии присущ высокий уровень конкурентоспособности и экономической свободы на основании результатов исследования Мирового Экономического Форума и Heritage Foundation.

**Ключевые слова:** Германия, экспортно-ориентированная стратегия, экономическое развитие, торговая политика, инструменты, методы.

### ABSTRACT

Based on the statistical data of the World Bank was conducted the econometric analysis of Germany macroeconomic indicators and confirmed the implementation of export-oriented strategy of economic growth. Special attention is focused to the features of trade policy, key elements and methods of successful implementation of export-oriented strategy. It was analysed the current state of the economy and its institutional environment. Based on the research of World Economic Forum and the Heritage Foundation was defined the high level of Germany competitiveness and economic freedom.

**Keywords:** Germany, export-oriented strategy, economic growth, trade policy, tools, methods.

### ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Після закінчення Другої Світової війни Німеччина опинилась повністю залежна від країн-переможниць, і перш за все, від США. Країна втратила свої колонії та виплачувала великі суми репарацій. Проте, держава зуміла докорінно організаційно та структурно перебудувати зруйноване господарство та вийти на світові ринки із конкурентною продукцією. Сьогодні Німеччина є основною рушійною силою ЄС. Тому, актуальним є розглянути методику та інструменти експортоорієнтованої стратегії економічного розвитку ФРН.

Серед зарубіжних науковців експортоорієнтовані стратегії світової економіки вивчали такі вчені як Р. Чандра [2], В. Чахда [1], Ц. Кіркпатрік [8], Г. Робін [12], В. Моль [10], М. Холден [4], А. Кругер [9], Т. Номі [11] та інші. Українські вчені також приділили увагу аналізу сучасних конкурентних торговельних моделей, зокрема формуванню економіки ФРН. Серед них: П.Д.Агарков, Г.Г. Балабанова, Л.Г. Галкін, Т.А. Давиденко, Л.І. Журавльова [16].

Отож, метою статті є дослідження методики та інструментів реалізації експортоорієнтованої стратегії економічного розвитку Німеччини за допомогою економетричного аналізу.

### ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Для верифікації теоретичних гіпотез стосовно чинників економічного зростання та реалізації експортоорієнтованої стратегії держави за допомогою пакету eviews здійснимо тест Грейнджера. Цим тестом послідовно перевіряються дві нульові гіпотези: «х не є причиною у» і «у не є причиною х». Згідно методики, за результатами тесту, при високому значенні показника F-статистики та низькій імовірності похибки, можна відкинути гіпотезу про не існування причинно-наслідкових зв'язків між показниками.

В таблиці 1 подано порівняльні результати причинно-наслідкових зв'язків між показниками тесту на основі статистичних даних Світового Банку [14] протягом 1960-1990 років (оскільки в цей період відбувалось економічне зростання) та за весь період (від початку реформування до сьогодні).

Таблиця 1

**Результати статистичного аналізу експортоорієнтованої стратегії економічного розвитку Німеччини за тестом Грейнджера\***

Умова	1960-1990 роки		1960-2014 роки	
	F-статистика	Імовірність похибки	F-статистика	Імовірність похибки
Експорт (const 2005) не є причиною зміни ВВП (річний приріст)	1,13	0,35	4,21	0,022
ВВП (на душу населення, річний приріст) не є причиною зміни експорту (const 2005)	0,95	0,41	4,03	0,02
Експорт (%ВВП) не є причиною зміни загальних кінцевих урядових споживчих витрат (річний приріст)	4,45	0,033	0,30	0,74
Експорт (const 2005) не є причиною зміни капіталу (%ВВП)	0,70	0,51	7,64	0,001
Загальні кінцеві урядові споживчі витрати (const 2005) не є причиною зміни експорту (const 2005)	3,28	0,07	2,69	0,085
Капітальні нагромадження (const 2005) не є причиною зміни експорту (const 2005)	4,48	0,031	0,19	0,822
Прямі іноземні інвестиції (% ВВП) не є причиною зміни експорту (const 2005)	0,63	0,54	0,74	0,481
Капітальні нагромадження (const 2005) не є причиною зміни ВВП (річний приріст)	3,47	0,061	3,94	0,028
Загальні кінцеві урядові споживчі витрати (const 2005) не є причиною зміни валового нагромадження капіталу (const 2005)	4,00	0,042	4,74	0,014
Загальні кінцеві урядові споживчі витрати (% ВВП) не є причиною зміни показника прямих іноземних інвестицій (% ВВП)	5,12	0,022	0,79	0,458
ВВП (річний приріст) не є причиною зміни загальних кінцевих урядових споживчих витрат (const 2005)	5,00	0,024	4,28	0,021
Прямі іноземні інвестиції (% ВВП) не є причиною зміни нагромадженого капіталу (%ВВП)	0,67	0,53	7,45	0,019

\* розроблено автором

Відповідно, можемо зробити певні висновки.

1. Аналіз періоду 1960-2014 років дозволяє стверджувати, що проводиться експортоорієнтована стратегія економічного розвитку, тобто експорт здійснює вплив на зміну ВВП.

2. ВВП на душу населення впливає на зміну експорту протягом 1960-2014 років і показник не впливав на експорт протягом періоду реформування. Це спричинене тим, що відбувались поступові трансформаційні процеси в промисловості, модернізація, залучення науково-технічного прогресу і в результаті вихід на світовий ринок (просування експорту).

3. В післявоєнні часи (1960-1990 роки) експорт формувався із залученням загальних кінцевих урядових споживчих витрат, а показник капіталу не впливав на процес.

4. Аналіз даних 1960-2014 років дозволяє спостерігати обернену тенденцію: на експорт впливає зміна капіталу, але не впливають урядові витрати.

5. Прямі іноземні інвестиції не впливають на зміну експорту.

6. ВВП формується зокрема за участі нагромадженого капіталу.

7. Протягом періоду реформування урядові витрати спрямовувались на залучення інвестицій.

8. Протягом всього періоду (1960-1990 років) інвестиції спрямовувались на нагромадження капіталу.

Для уточнення отриманих результатів побудуємо лінійну регресію залежності макроекономічних даних (30 спостережень) протягом 1960-1990 років.

Виявлено, що при зміні ВВП на 1, експорт зростає на 1,47.

Рівняння має вигляд:

Експорт (річний приріст) = 1,43 + 1,47\* ВВП (річний приріст)





скорочення ВВП на 5%, промислового виробництва – на 12,3% та внутрішніх приватних інвестицій в основний капітал – на 18,6% [14]. Циклічний спад виробництва також був зумовлений світовою енергетичною кризою. Це призвело до необхідності проведення реіндустріалізації і переходу до наукомістких технологій: інформаційних, ресурсозберігаючих, біотехнології, генної інженерії, композиційним матеріалам та ін.

В цей час переглянуто державні пріоритети в науково-технічній політиці. Особливу увагу приділялось розробці мікропроцесорної техніки, створенню сучасних систем зв'язку та інформації, енергозберігаючих технологій; проводилась державна підтримка підготовки науково-дослідного персоналу малого і середнього бізнесу. В результаті до 1990 р. ФРН, так як і Японія, за витратами на НДДКР займала провідну позицію в світі.

Значний вплив на економічний розвиток ФРН здійснило створення єдиної німецької держави в 1990 році. Територія країни збільшилась на 1/3, населення з 64 до 80 млн. У п'яти землях почались ринкові перетворення, що вимагали значних капіталовкладень з державного бюджету. Це призвело до зростання бюджетного дефіциту, державного боргу і безробіття.

Незважаючи на це, відбувся швидкий перехід від командно-адміністративної економіки до принципів ринкового господарства, що зумовлений інтеграцією у високорозвинену ринкову економіку, наявністю правової бази, державних інститутів та валютно-фінансової системи. Введена приватна власність та проведена денационалізація державних підприємств.

Отож, на основі проведеного дослідження сформуємо особливості експортоорієнтованої стратегії економічного розвитку Німеччини (табл.2).

Таблиця 2

**Особливості експортоорієнтованої стратегії економічного розвитку Німеччини\***

<b>передумови розвитку економіки</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• поразка у війні;</li> <li>• залежність від країн-переможниць (США);</li> <li>• зруйноване господарство;</li> <li>• одна із засновниць ЄСВС;</li> <li>• стартові інвестиції США на відродження</li> </ul>
<b>політичні особливості</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки;</li> <li>• компетентне керівництво реформами;</li> <li>• гнучка податкова і кредитна політика</li> </ul>
<b>культурні особливості</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• висока працездатність;</li> <li>• схильність до дисципліни порядку;</li> <li>• готовність після руйнівної війни на будь-які жертви для відбудови країни і досягнення власного добробуту</li> </ul>
<b>основні інструменти експортоорієнтованої стратегії</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• стартові можливості;</li> <li>• відновлення промисловості, модернізація основного капіталу на новій технологічній основі, модернізація вугільно-металургійного сектору, підвищення рентабельності завдяки реорганізації чи ліквідації збиткових підприємств, концентрація виробництва з утворенням великих підприємств, значні інвестиції;</li> <li>• довгострокові кредити;</li> <li>• жорстка експлуатація робочої сили;</li> <li>• впровадження новітніх технологій;</li> <li>• уніфікація спільної торговельної політики ЄЕС;</li> <li>• одна із засновниць ЄС;</li> <li>• розвиток експортних секторів економіки</li> </ul>
<b>сучасний етап розвитку економіки</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• розвиток НДДКР;</li> <li>• підтримка МСБ та його ефективна співпраця із державою; фінансування експорту та страхування експортних кредитів; принцип свободи конкуренції;</li> <li>• регіональна політика в інтересах промисловості;</li> <li>• найбільші торговельні обороти серед країн членів ЄС (22%).</li> </ul>
<b>перспективи економічного розвитку та інструменти</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• створення інтелектуального, сталою та стійкого зростання шляхом забезпечення кращих торговельних умов та можливостей для підприємств, робітників та споживачів;</li> <li>• збільшення фінансування науково-дослідних установ та рівня оплати праці науковців</li> </ul>

\* розроблено автором

Сьогодні економіка ФРН є стійкою та конкурентоспроможною економікою Європи. Її основою є ініціативи МСБ (майже 70% зайнятості забезпечуються малими та середніми підприємствами) і ефективна

комерціалізація науково-технічних розробок. Економіці притаманна організована і структурована приватно-державна співпраця, де обидві сторони дійсно зацікавлені і докладають необхідних зусиль для економічного зростання та підвищення добробуту громадян країни. ФРН володіє найбільшими конкурентними перевагами практично у всіх важливих експортних секторах економіки, в тому числі, в автомобілебудуванні, авіабудуванні, електротехніці і виробництві медичної техніки, спеціального обладнання та транспортних засобів, хімічної і фармацевтичної промисловості, верстатобудуванні, виробництві сільгосптехніки, обладнання для харчової промисловості, двигунів, приладів, апаратів і вимірювальних приладів.

Щорічні витрати німецьких підприємств на НДДКР становлять у середньому 40-45 млрд. євро. В цілому рівень поточних витрат на НДДКР та інновації в Німеччині становить 2,8% ВВП (цільовий орієнтир Федерального уряду - 3% ВВП) [3]. Займаючи перше місце в Європі (рівень витрат на НДДКР серед країн ОЕСР становить у середньому 2,2%), Німеччина поступається лише США, Японії та Китаю.

З 3-х критеріїв оцінки (наявність інтелектуального капіталу; здатність впроваджувати на практиці одержані технологічні знання; наявність розвинутої інфраструктури національних науково-дослідних установ) Німеччині вдалося зберегти свої конкурентні позиції. Серед негативних реалій, що потребують корегування - порівняно низький рівень оплати праці науковців, а також фінансування науково-дослідних установ у ФРН.

Німеччина – не лише один з провідних експортерів у світі, але і лідер у сфері інвестицій. Обсяг щорічних прямих німецьких інвестицій в останні роки перевищує 1 трлн. євро, приблизно половина суми припадає на закордонні ринки. Одночасно, Німеччина активно залучає зарубіжні інвестиції. Європейські інвестори (насамперед, з Нідерландів) інвестують у Німеччину, зважаючи на розвинену інфраструктуру та високий освітній рівень, інтерес китайських інвесторів пов'язаний з know-how, а для японських концернів інвестування в Німеччину приваблює з точки зору високого курсу ієни.

Основним завданням правового регулювання у сфері промисловості та послуг Німеччини державою проголошено принцип свободи конкуренції, і створення для всіх учасників споживчого ринку єдиних правил конкурентної боротьби. Реалізація цього принципу забезпечується досить складною системою правового регулювання, яка спрямована, з одного боку, проти обмежень в суперництві конкурентів, а, з іншого - проти здійснення недобросовісної конкуренції, що суперечить «добрим звичаям».

Реалізація зовнішньоекономічної стратегії ФРН в умовах високої залежності економіки країни від зовнішніх ринків і жорсткої конкурентної боротьби потребує надання підтримки експортерам. З цією метою ефективно діє національна система підтримки ЗЕД, в першу чергу, експортерів та інвесторів на ринках країн, що розвиваються. Її основними інструментами є: а) заходи фінансового характеру: страхування експортних кредитів від економічних і політичних ризиків; страхування капіталовкладень німецьких фірм за кордоном; звільнення експортерів від сплати податку на додану вартість; субсидування (пряме і приховане) деяких галузей промисловості; фінансова підтримка експортоорієнтованих НДДКР; б) інформаційно-консультаційне забезпечення ЗЕД; в) сприяння у здійсненні виставково-ярмаркової діяльності за кордоном і т.д. Ключову роль при цьому відіграє Федеральний уряд Німеччини, а відповідальним виконавцем є Міністерство економіки та енергетики. Характерною рисою системи є тісна взаємодія федеральних, земельних і підприємницьких структур. Рішення стосовно фінансування експорту та страхування експортних кредитів приймаються Федеральним урядом Німеччини (в якості оперативного органу виступає Міжміністерський комітет), а їх виконання делегується комерційним компаніям, підконтрольним державі.

Непрямою формою держпідтримки є фінансування ряду секторів: МСП, суднобудування, авіації та космонавтики, вугільної промисловості. Крім того, у щорічних держбюджетах передбачаються наступні статті витрат на цілі підтримки експорту: участь у зарубіжних виставках і ярмарках, пов'язаних з реальним сектором економіки; участь у всесвітніх універсальних виставках; сприяння підвищенню збуту / експорту продукції з нових федеральних земель; підтримка експорту технологій для відновлюваних джерел енергії та енергозбереження; підготовчі заходи щодо реалізації проектів за кордоном; підтримка зовнішньоекономічних відносин з іноземними державами (витрати на утримання представництв німецької економіки і зарубіжних торгово-промислових палат).

Розглянемо також інституційну складову експортоорієнтованої політики Німеччини. Станом на 2015 рік, за індексом конкурентоспроможності держава займає 5 місце [15]. Німеччині притаманно високий рівень якості ведення бізнесу (3 місце) та постійне впровадження нових технологій у процес виробництва (3 місце). Інноваційне середовище (6 місце) характеризується високим рівнем витрат компаній на наукові і дослідницькі розробки (6 місце); взаємодії бізнесу з університетами (10 місце) та наявність потужний науково-дослідних інституцій (9 місце).

Нижчі показники характерні для інституційного середовища, ринку праці, ефективності ринку та фінансового розвитку. За участю жінок у робочій силі, Німеччини займає 43 місце. Також економіка може підвищити рівень конкурентоспроможності через зростання еластичності ринку праці (106 місце).

Щодо економічної свободи, то загальний показник обрахований Heritage Foundation становить 73,8 бали в 2015 році із 100 можливих, що свідчить про високу економічну свободу держави та її покращення порівняно із 1995 роком (69,8) [5].

## ВИСНОВКИ

Здійснивши дослідження економічного зростання Німеччини протягом 1960-2014 років, можна підтвердити теорію застосування експортоорієнтованої стратегії економічного розвитку. Основними інструментами цієї стратегії було зовнішнє та внутрішнє інвестування структурної перебудови економіки, зокрема експортних секторів; модернізація основного капіталу; впровадження новітніх технологій та розвиток НДДКР. Важливим критерієм цього процесу було якісне інституційне середовище, що сприяло функціонуванню та розвитку малого та середнього бізнесу. В результаті структурних трансформацій 1960-1990 років, Німеччина сьогодні є одною з найбільш конкурентних держав світу.

Перспективами подальших досліджень є порівняльний аналіз досвіду постсоціалістичних європейських країн, що нещодавно увійшли в склад ЄС.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Chahda V. Industrial Development Planning / V. Chahda. // Pathumthani: Asian Institute of Technology. - 2007.
2. Chandra R. Industrialization and development in the Third World / R. Chandra // London. Routledge. -1992.
3. European Commission staff working document: Trade as a driver of prosperity / Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels. - 2010. - COM (2010)612. - 78 p.
4. Holden M. Stages of economic integration: From autarky to Economic Union / M. Holden // Parliamentary Research Branch. Library of Parliament. - 2003.
5. Index of economic freedom 2016 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.heritage.org/index/explore>.
6. International Financial Statistics. Yearbook. IMF: Washington. - 2000. - 1068 p.
7. Kindleberger C. Foreign Trade and the National Economy / C. Kindleberger // New Heaven: Yale University Press, 1962. - 21 p.
8. Kirkpatrick C. Industrial Structure and Policy in Less Developed Countries / C. Kirkpatrick, N. Lee, F. Nixon // London: George Allen and Unwin (Publishers) Ltd. - 1984. - p. 198-200.
9. Krueger A. Why Trade Liberalization is Good for Growth / A. Krueger // The Economic Journal, 108. - 1998. - P. 1513-1522.
10. Molle W. The Economics of European Integration / W. Molle // Dartmouth Publ. Comp., Aldershot. - 1996. - 426 p.
11. Nomi T. Determinants of Trade Orientation in Less Developed Countries / T. Nomi // Policy Studied Journal, Volume: 25, Issue: 1, 27. - 1997.
12. Robyn G. Aspects of Marginalization Growth, Industry and Trade of the Least Developed Countries / G. Robyn. // Discussion Paper No1. Statistics and Information Networks Branch. Vienna: United Nations Industrial Development Organization - 2001.
13. The Origins of Post-War German [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://books.google.pl/books?id=S2rfBQAAQBAJ&pg=PT96&dq=german+trade+after+war&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjAv4W1h-7LAhWsk5oKHY1eDPwQ6AEIHDA#v=onepage&q=german%20trade%20after%20war&f=false>.
14. World Bank. World Development Indicators. Data [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>.
15. World Economic Forum. Global Competitiveness Index. Germany [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/economies/#economy=DEU>.
16. Агарков П.Д. Формування господарства капіталістичних країн в 1914-1990 рр. / П.Д.Агарков, Г.Г. Балабанова, Л.Г. Галкін, Т.А. Давиденко, Л.І. Журавльова // Історія економіки: навч. пос., 2004.

## EDITORIAL BOARD

### International Advisory and Editorial Board

#### **Australia**

**Vikash Ramiah**

UNISA School of Commerce. Associate Professor. PhD in Applied Finance.

#### **Azerbaijan**

**Amir V. Aliyev**

Ministry of Health of Azerbaijan Republic Lung Diseases Department. Guba District Central Hospital Head of Department. PhD of Medicine

**Araz Manucheri-Lalen**

Associated Professor, PhD Department of Psychiatry, Azerbaijan Medical University.

**Azer K. Mustafayev**

Turan Medical Clinic. Cardiologist. PhD in Medicine. Azerbaijan.

**Djamil Alakbarov**

A researcher at the Research Institute for Lung Diseases. PhD in medicine. Azerbaijan

**Beykas Seyfulla Xidirov**

Azerbaijan State Oil Company. Head of department. Doctor of Economical Sciences

**Garib Mamedov**

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Academician-secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS, Academician of ANAS. Doctor of Biological Sciences.

**Elshan Mahmud Hajizade**

Head of department of President Administration of Azerbaijan Republic. Doctor of Economical Sciences. Professor

**Ibrahim Gabibov**

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

**Lala Bekirova**

Azerbaijan State Oil Academy. Azerbaijan National Aviation Academy. PhD.TS

**Leyla I. Djafarova**

Clinic "Medium" Baku. Doctor of Medical Sciences. Professor

**Omar Kerimov**

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

**Rafiq Gurbanov**

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

**Ramiz Gurbanov**

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

**Rashad G. Abishov**

Dental Implant Aesthetic Center Harbor Hospital, Azerbaijan State Doctors Improvement Institute. PhD. Azerbaijan.

**Sadagat V. Ibrahimova**

Azerbaijan State Oil Academy. Academician Doctor of Economical Sciences. PhD

**Sayyara Ibadullayeva**

Institute of Botany. National Academy of Sciences. Professor. PhD in Biological Sciences.

**Tarbiz Nasrulla Aliyev**

Innovation Center of National Academy of Azerbaijan Republic. The deputy of director. Doctor of Economical Sciences. Professor

**Tariel Omarov**

Azerbaijan Medical University. Department of surgical diseases. Head of Modern Hospital "Bariatric Metabolic Surgery" section, PhD in Medicine

**Tofiq Ahmadov**

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences. Professor

**Tofiq Yusif Baharov**

Azerbaijan State Oil Company. Scientific Research Institute. Head of department. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences

**Tofiq Samadov**

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor.

**Tubukhanum Gasimzadeh**

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Scientific Secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS. PhD in Biological Sciences, Associate Professor.

**Vusal ismailov**

"Caspian International Hospital". Orthopedics Traumatology Expert. Medical PhD. Azerbaijan.

#### **Bahrain**

**Osama Al Mahdi**

University of Bahrain, Bahrain Teachers College. Assistant Professor. PhD, Elementary Education and Teaching

#### **Bangladesh**

**Muhammad Mahboob Ali**

Daffodil International University. Department of Business Administration. Professor.



## Belarus

**Helena Kallaur**

Polessky State University. MD. Associate Professor

**Tanua Teterinets**

Belarusian State University of Agricultural Technology. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

**Vladimir Yanchuk**

Belarus State University. Professor. Academy of Postgraduate Education. PhD in Social Psychology.

## Brazil

**Paulo Cesar Chagas Rodrigues**

Federal Institute of Education, Science and Technology of Sao Paulo. Professor. PhD in Mechanical Engineering.

## Bulgaria

**Desislava Stoilova**

South-West University "Neofit Rilski". Vice Dean of Faculty of Economics. Associate Professor. PhD in Finance.

**Milena Kirova**

Sofia University "St. Kliment Ohridski". Professor. PhD in Philology.

## Egypt

**Abdelbadeh Salem**

Professor at Faculty of Computer and Information Science, Ain Shams University

## France

**Michael Schaefer**

L'Association 1901 SEPIKE International, Président at SEPIKE International. PhD of Economical Sciences

## Georgia

**Anzor G. Abzalava**

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

**Badri Gecbaia**

Batumi Shota Rustaveli State University. Head of Business Administration Department. PhD in Economics, Associate Professor.

**Dali Sologashvili**

State University named Akaki Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

**Dali Osepashvili**

Professor of Journalism and Mass Communication TSU (Tbilisi State University), Head MA Program "Media and New Technology"

**Eka Avaliani**

Professor at International Black Sea University. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

**Ekaterine Maghlakelidze**

The University of Georgia, Associated professor, Business, Economics and Management School

**Enene Menabde-Jobadze**

Georgian Technical University. Academical Doctor of Economics

**Evgeni Baratashvili**

Georgian Technical University. Head of Economic and Business Department. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

**George Jandieri**

Georgian Technical University; Chief scientist, Institute of Cybernetics of the Georgian Academy. Full Professor

**Ketevan Nanobashvili**

"K&N" Dental Clinic, Tbilisi Medical Academy. Professor PhD MD, Associate Professor

**Larisa Korghanashvili**

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor

**Lia Matchavariani**

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor, Faculty of Exact & Natural Sciences (Geography Dep.)

**Liana Hovelidze-Solomonova**

Rector of high school of "Georgia". Doctor of Economical Sciences

**Loid Karchava**

Doctor of Business Administration, Association Professor at the Caucasus International University, Editor-in-Chief of the international Scientific Journal "Akhali Ekonomisti" (The New Economist)

**Maya Kapanadze**

Georgian State University named Javakhishvili. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

**Mariam Kharashvili**

Tbilisi State Medical University. PhD MD

**Marina Khizanishvili**

Davit Aghmashenebeli University of Georgia. Faculty of Physics. PhD. Professor

**Nana Shoniya**

State University of Kutaisi named Akakhi Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full professor  
**Nelli Sichinava**  
 Akaki Tsereteli State University. Associate Professor. PhD  
**Omari Omarimu**  
 Tbilisi State University named Iv. Javakhishvili. Doctor of Chemical Sciences Professor  
**Rusudan G. Kutateladze**  
 Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor  
**Rusudan Sujashvili**  
 Senior Researcher, Iv. Beritashvili Center of Experimental Biomedicine; Invited Professor, Tbilisi State Medical University  
**Simon Nemsadze**  
 Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor  
**Tamar Giorgadze**  
 Gr. Robakidze University, Department of Medicine. Associate Professor  
**Tamara Okropiridze**  
 University "Geometri" Department of Dentistry, Doctor of Medical Sciences. Full Professor  
**Tengiz G. Museliani**  
 Georgian Technical University. Academic Doctor of Technical Sciences. Associate Professor  
**Valerian N. Nanobashvili**  
 Company "Buneba Ltd". Doctor of Veterinary Sciences. Veterinary surgeon  
**Vaxtang S. Datashvili**  
 Georgian technical University. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor  
**Zaira Gudushauri**  
 Georgian-Azerbaijan University named G. Aliyev. Associate Professor. PhD. ES.

---

### Germany

**Hans-Juergen Zahorka**  
 Assessor jur., Senior Lecturer (EU and International Law, Institutions and Economy), Chief Editor of "European Union Foreign Affairs Journal", LIBERTAS - European Institute, Rangsendingen  
**Ekaterina Kudryavtseva**  
 Researcher at the Institute of Foreign Languages and Media Technology of the University of Greifswald. PhD Pedagogical Sciences.

---

### Iran

**Azadeh Asgari**  
 Asian Economic and Social Society (AESS). Teaching English as a Second Language. PhD

---

### Jordan

**Ahmad Aljaber**  
 President at Gulf University. German Jordan University, Founder / Chairman of the Board. Ph.D in Computer Science  
**Ahmad Zamil**  
 Middle East University (MEU). Business Administration Dept. Associate Professor. PhD Marketing  
**Sadeq AlHamouz**  
 Middle East University (MEU). Head Computer Information Systems. PhD. Computer Science.

---

### Kazakhstan

**Marina Bobireva**  
 West Kazakhstan State Medical University named Marat Ospanov. PhD  
**Niyazbek Kalimov**  
 Kostanay Agricultural Institution. PhD  
**Nuriya Kharissova**  
 State University of Karaganda. Associate Professor of Biological Science  
**Nikolay Kurguzov**  
 State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD. Professor  
**Anar Mirzagalieva**  
 Vice-Rector for Teaching and Studies – East Kazakhstan State University named S. Amanzholov  
**Anna Troeglazova**  
 East Kazakhstan State University named Sarsen Amanjolov. PhD  
**Gulmira Zhurabekova**  
 Marat Ospanov West-Kazakhstan State Medical Academy. Department of Human Anatomy. Associate Professor

---

### Libya

**Salaheddin Sharif**  
 University of Benghazi, International Conference on Sports Medicine and Fitness, Libyan Football Federation- Benghazi PhD in Medicine (MD)

---

### Latvia

**Tatiana Tambovceva**  
 Latvian Council of Science. Riga Technical University. Associate Professor at Riga Technical University

---

## Lithuania

Ieva Meidute – Kavaliauskiene

Vilnius Gediminas Technical University. Vice-dean for Scientific Research

Vilma (Kovertaite) Musankoviene

e-Learning Technology Centre. Kaunas University of Technology. PhD

Loreta (Gedminaitė) Ulydydiene

Professor of Intercultural Communication and Studies of Translation. Vilnius University. PhD

---

## Morocco

Mohammed Amine Balambo

Ibn Tufail University, Aix-Marseille University. Freelance. Consultant and Trainer. PhD in Philosophy. Management Sciences, Specialty Strategy and Logistics.

---

## Poland

Jonathan Ψ Britmann

Ministry of Health of Poland. Polish Society of Clinical Psychology. Ph.D., DMSc., Psychiatry

Maciej Urbaniak

University of Lodz. Full Professor. PhD in DSc.

---

## Qatar

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor in Finance. PhD in Finance

---

## Romania

Odette (Buzea) Arhip

Ecological University Bucuresti. Professor at Ecological University. PhD.

---

## Russia

Alexander A. Sazanov

Leningrad State University named A.S. Pushkin. Doctor of Biological Sciences. Professor

Alexander N. Shendalev

State Educational Institution of Higher Education. Omsk State Transport University. Associate Professor

Andrei Popov

Director "ProfConsult Group". Nizhniy Novgorod Region. PhD

Anton Mosalyov

Russian State University of Tourism and Service. Associate Professor

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. Vice Rector. PhD, Russian History

Catrin Kolesnikova

Samara Architectural and Constructional University. PhD

Ekaterina Kozina

Siberia State Transportation University. PhD

Elena Klemenova

South Federal University of Russia. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Galina Kolesnikova

Russian Academy of Natural Sciences and International Academy of Natural History. Taganrog Institute of Management and Economics. Philologist, Psychologist, PhD

Galina Gudimenko

Orel State Institute of Economy and Trade. Doctor of Economical Sciences. Professor

Grigory G. Levkin

Omsk State Transport University. PhD of Veterinary Sciences

Irina V. Larina

Federal State Educational Institution of Higher Professional Education. Associate Professor

Irina Nekipelova

M.T. Kalashnikov Izhevsk State Technical University. Department of Philosophy. PhD

Larisa Zinovieva

North-Caucasus Federal University. PhD. Pedagogical Science. Associate Professor

Liudmila Denisova

Department Director at Russian State Geological Prospecting University. Associate Professor

Lyalya Jusupova

Bashkir State Pedagogical University named M.Akmully. PhD Pedagogy Science. Associate Professor

Marina Volkova

Research Institute of Pedagogy and Psychology. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Natalia Litneva

Orlov State Institute of Economy and Trade. Volga Branch of The Federal State Budget Educational Institution of Higher Professional Education

**Nikolay N. Efremov**

Institute of Humanitarian Research and the Russian Academy of Sciences. Doctor of Philology. Research Associate

**Nikolay N. Sentyabrev**

Volgograd State Academy of Physical Culture. Doctor of Biological Sciences. Professor. Academician

**Olga Ovsyanik**

Plekhanov Russian Economic University, Moscow State Regional University. Doctor in Social Psychology.

**Sergei N. Fedorchenko**

Moscow State Regional University of Political Science and Rights. PhD

**Sergei A. Ostroumov**

Moscow State University. Doctor of Biological Science. Professor

**Svetlana Guzenina**

Tambov State University named G.R. Derzhavin. PhD in Sociology

**Tatiana Kurbatskaya**

Kamsk State Engineering – Economical Academy. PhD

**Victor F. Stukach**

Omsk State Agrarian University. Doctor of Economical Sciences. Professor

**Yuriy S. Gaiduchenko**

Omsk State Agrarian University. Associate Professor. PhD in Veterinary Science. Russia.

**Zhanna Glotova**

Baltic Federal University named Immanuel Kant, Ph.D., Associate Professor

---

### **Saudi Arabia**

**Ikhlas (Ibrahim) Altarawneh**

Ibn Rushd College for Management Sciences. PhD Human Resource Development and Management.

Associate Professor in Business Administration

**Salim A alghamdi**

Taif University. Head of Accounting and Finance Dept. PhD Accounting

---

### **Serbia**

**Aleksandra Buha**

University of Belgrade. Department of toxicology "Akademik Danilo Soldatović", Faculty of Pharmacy

**Jane Paunkovic**

Faculty for Management, Megatrend University. Full Professor. PhD, Medicine

**Jelena Purenovic**

University of Kragujevac Faculty of Technical Sciences Cacak . Assistant Professor. PhD in NM systems.

---

### **Sultanate of Oman**

**Nithya Ramachandran**

Ibra College of Technology. Accounting and Finance Faculty, Department of Business Studies. PhD

---

### **Sweden**

**Goran Basic**

Lund University. Department of Sociology. PhD in Sociology. Postdoctoral Researcher in Sociology.

---

### **Turkey**

**Vugar Djafarov**

Medical school at the University of Ondokuzmayis Turkey. PhD. Turkey.

**Yigit Kazancioglu**

Izmir University of Economics. Associate Professor, PhD in Business Administration.

---

### **UK**

**Alan Sheldrake**

Imperial Collage. London University. Electrical Power Engineering Consultant. PhD

**Christopher Vasillopoulos**

Professor of Political Science at Eastern Connecticut State University. Doctor of Philosophy (Ph.D.).

Political Science and Government.

**Mohammed Elgammal**

Qatar University. Assistant Professor. PhD in Finance.

---

### **Ukraine**

**Alexandra V. Gorbenko**

National Transport University. PhD

**Anna B. Gulyayeva**

Institut of Plant Physiology and Genetics. PhD

#### Anna Kozlovska

Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine. Associate Professor. PhD in Economic.

#### Bogdan Storokha

Poltava State Pedagogical University. PhD

#### Dmytro Horilyk

Head of the Council, at Pharmaceutical Education & Research Center. PhD in Medicine.

#### Galyna Zelenko

Institute of Politics and Ethnic Studies, National Academy of Science of Ukraine. Professor, Dr. in political science

#### Katerina Yagelskaya

Donetsk National Technical University. PhD

#### Lesia Baranovskaya

National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", PhD, Associate Professor

#### Mixail M. Bogdan

Institute of Plant Physiology and Genetics. PhD

#### Liana Ptaschenko

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. Doctor of Economical Sciences. Professor

#### Oleksandr Voznyak

Hospital "Feofaniya". Kyiv. Head of Neureosurgical Centre. Associated Professor

#### Olena Cherniavska

Poltava University of Economics and Trade, Doctor of Economical Sciences. Professor

#### Olga F. Gold

Ukrainian National University named I.I. Mechnikov. PhD

#### Roman Lysyuk

Assistant Professor at Pharmacognosy and Botany Department at Danylo Halytsky Lviv National Medical University

#### Sergei S. Padalka

Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Department of Contemporary History and Policy at the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine

#### Stanislav Goloborodko

Doctor of Agricultural Sciences, Senior Researcher. Institute of Agricultural Technologies of Irrigated Agriculture of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

#### Victoriya Lykova

Zaporizhzhya National University, PhD of History

#### Victor P. Mironenko

Doctor of Architecture, professor of department "Design of architectural environment", Dean of the Faculty of Architecture of Kharkov National University of Construction and Architecture (KNUCA), member of the Ukrainian Academy of Architecture

#### Yulija M. Popova

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. PhD in Economic. Associated professor

### Crimea

#### Lienara Adzhyieva

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch). PhD of History. Associate Professor

#### Nelya Gluzman

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch). Doctor of Pedagogical Sciences. Full Professor

#### Oksana Usatenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University. Academy of Humanities and Education (branch). PhD of Psychology. Associate Professor.

#### Tatiana Scriabina

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Pedagogy. Associate Professor

#### Vladyslav Fadiev

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Psychology. Associate Professor

### United Arab Emirates

#### Haitham Hobanee

College of Business Administration, Abu Dhabi University, PhD.

### USA

#### Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. National Research University – Higher School of Economics. Russian Federation

#### Cynthia Buckley

Professor of Sociology at University of Illinois. Urbana-Champaign. Sociological Research

#### Mikhail Z. Vaynshteyn

Lecturing in informal associations and the publication of scientific articles on the Internet. Participation in research seminars in the "SLU University" and "Washington University", Saint Louis

#### Nicolai Panikov

Lecturer at Tufts University. Harvard School of Public Health. PhD/DSci, Microbiology



**Yahya Kamalipour**

Dept. of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University Greensboro, North Ca. Professor and Chair  
Department of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University. PhD

---

**Uzbekistan**

**Guzel Kutlieva**

Institute of Microbiology. Senior Researcher. PhD BS.

---

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114  
©Publisher: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia.  
©Typography : AZCONCO LLC Industrial, Construction & Consulting.  
Registered address: Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.  
©Editorial office : Marneuli municipality. Village Takalo. Georgia.  
Questions or comments? E-mail us at [gulustan\\_bssjar@mail.ru](mailto:gulustan_bssjar@mail.ru), [engineer\\_namik@mail.ru](mailto:engineer_namik@mail.ru)

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114  
JANUARY-FEBRUARY 2016 VOLUME 11 ISSUE 01

Global Impact Factor  
2015 - 0.658



# THE CAUCASUS

ECONOMICAL AND SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

REFERRED JOURNAL



JANUARY – FEBRUARY 2016 VOLUME 11 ISSUE 01

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114



AZERBAIJAN  
BELARUS  
GEORGIA  
RUSSIA  
TURKEY  
UKRAINE



Global Impact Factor  
2015 - 0.658

<http://gulustan-bssjar.com/>